

Інститут історії України НАН України
Інститут європейських досліджень НАН України
Сіверський інститут регіональних досліджень

Володимир Бойко
Тамара Демченко
Оксана Оніщенко

1917 рік
на Чернігівщині
історико-краєзнавчий
нарис

“Сіверянська думка”
Чернігів 2003

УДК 477
ББК 63.3(4УКР – 4ЧЕР)6
Б 77

Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-красознавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.

Відповідальний редактор:

Верстюк В.Ф. – завідувач відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор

ISBN 966-02-2727-2

Рецензенти:

Бакуменко В.Д. – директор Інституту проблем державного управління та місцевого самоврядування Української Академії державного управління при Президенті України, доктор наук з державного управління

Солдатенко В.Ф. – завідувач відділу етнонаціональних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, доктор історичних наук

Художник: *Клименок О.М.*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 9 від 29 жовтня 2002 р.

Б 77 *Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В.*

1917 рік на Чернігівщині: історико-красознавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.

У нарисах зроблено спробу на основі документів висвітлити один з головних історичних етапів державного будівництва, а саме – події 1917 р. на Чернігівщині. Особливу увагу приділено реформуванню політичної системи в умовах революції, реакції на події органів влади та місцевого самоврядування, розвиткові українського руху в регіоні. Видання розраховано на викладачів, аспірантів, студентів-істориків, а також на державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування.

ISBN 966-02-2727-2

© Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В.

ЗМІСТ

Вступ	4
Нарис І. Революція. Влада. Суспільство.	
1. Переддень та початок революції.....	8
2. Реорганізація органів влади.....	16
3. Український національно-визвольний рух.....	31
4. Наростання суспільної кризи.....	43
5. Встановлення влади УНР.....	50
Нарис ІІ. Виборчі кампанії 1917 р.	
1. Вибори до міських дум.....	68
2. Земські вибори.....	76
3. Вибори до Всеросійських Установчих зборів.....	81
4. Вибори до Українських Установчих зборів.....	92
Післямова	102
Додатки:	
таблиці.....	105
біографічні довідки.....	107
Іменний покажчик	113
Географічний покажчик	117
Список джерел та літератури	120

ВСТУП

Дослідження подій, процесів і явищ Української революції 1917 – 1921 рр. – один з пріоритетів вітчизняної історіографії. Особливо важливе значення мають всі аспекти революційної феноменології, пов'язані з регіональними її проявами. Актуальність такого підходу пояснюється необхідністю ретельнішого виявлення і аналізу численних подій поза межами Києва та інших визначних центрів визвольних змагань. І якщо абстрагуватися від розходжень суто наукового характеру, різниці оцінок, пов'язаних з політико-партійними симпатіями та ідеологічними установками, то треба погодитися з висновком В. Солдатенка, що загальним недоліком майже всіх історичних праць, науково-популярних видань, публіцистики і спогадів є домінування в них сюжетів “про події в Києві” або тих міст, куди перебиралися державні установи Української Народної Республіки¹. Щоправда, нещодавно Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Дослідний інститут сучасної української історії видали збірник “Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали”². Помітне місце у книзі упорядники відвели й джерелам з історії Чернігово-Сіверщини. Крім загального результату, цей проект стимулював дослідження регіональної історії Української революції на місцях. Ця спроба наблизитися до об'єктивного висвітлення подій на матеріалах Чернігово-Сіверщини – тому підтвердження.

Безумовно, така постановка питання становить інтерес не лише для істориків, а й для тих, хто навчається за спеціальностями освітнього напрямку “Державне управління” або досліджує проблеми у цій царині. Адже йдеться про регіональний вимір однієї з найгостріших у вітчизняній історії криз системи державної влади та місцевого самоврядування, яка, зрештою, завершилася її ліквідацією та встановленням принципово іншого – радянського режиму.

Відтак висвітлення революційних подій на місцевому рівні дасть необхідний матеріал для вивчення історії рідного краю, наблизить історичні факти до людей через пізнаваність місць подій, знайомих імен та прізвищ, стимулює подальший краєзнавчий пошук. Видання також дозволить державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування в рамках самопідготовки ґрунтовно оз-

найомитися з подіями 1917 р. на Чернігівщині. Потреба у більш-менш об'єктивному висвітленні драматичного революційного минулого стає ще більш нагальною, якщо врахувати нестачу публікацій такого плану.

Нариси не претендують на вичерпний аналіз процесів, які відбувалися 1917 р. на Чернігівщині. Власне, вони свідомо обмежені політичною та, певною мірою, соціальною історією краю. Проблеми економіки розглядаються лише побіжно. Об'єктом окремого дослідження в майбутньому, сподіваємося, може стати гуманітарна сфера.

У книзі йдеться про події, які відбувалися у тогочасній Чернігівській губернії, тому тут знайшлося місце й для територій, які зараз опинилися у складі Київської, Сумської областей і навіть Російської Федерації.

За радянських часів історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Чернігівщині приділяли велику увагу, але пізнавальне значення цієї швидше політико-ідеологічної, ніж наукової продукції, незначне. Певний виняток становить хіба що праця середини 20-х рр., яка належить В. Щербакову³. Факти, пов'язані з розвитком українського руху, всіляко замовчували або подавали у викривленому вигляді. У період “відлиги”, принаймні, дозволялося згадувати прізвища деяких українських діячів та реабілітовано репресованих більшовицьких лідерів⁴. З часом великим здобутком дослідників стала “Історія міст і сіл УРСР”, але, зрозуміло, що це фундаментальне видання страждало на всі вади, притаманні радянській історіографії. Принципові зміни в оцінці подій сталися лише протягом останніх п'ятнадцяти років. За час, що минув, створено чимало цікавих, насичених інформацією публікацій про Українську революцію на Чернігівщині. В основному це статті й повідомлення в місцевій періодиці та єдиному поки що в регіоні науковому журналі “Сіверянський літопис”, але узагальнюючого нариса так і не з'явилося.

Отже, автори нарисів, прагнучи заповнити цю прогалину, поставили собі за мету: на базі ще не введених до наукового обігу архівних матеріалів, уже оприлюднених документів, спогадів, епістолярної спадщини, інформації, почерпнутої із місцевої та центральної періодици, а також праць багатьох істориків, краєзнавців, журналістів відтворити по можливості якнайповніше, але без особливої політичної заангажованості картину подій, що мали місце в Чернігівській губернії доленосного 1917 р.

У роботі використані документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Чернігівської області, архіву Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Гарновського, Державного архіву Російської Федерації, Російського центру збереження і вивчення документів новітньої історії. Але основу джерельної бази склали матеріали місцевої преси, і, насамперед,

“Черниговской земской газеты”, яка впродовж майже всього 1917 р. виходила на шістнадцяти сторінках двічі на тиждень. За обсягом місцевої інформації, зваженістю, ширим інтересом до всіх проявів життя Чернігівщини, особливо селянської тематики, виразними симпатіями до українського національно-визвольного руху її сміливо можна назвати одним з кращих періодичних видань тогочасної України. На її шпальтах зусиллями редакторів В.Адаменка та І.Коновала, журналістів, численних дописувачів і була, образно кажучи, викарбована історія краю.

Крім того, використані і матеріали інших пресових видань, які з’явилися вже в ході революції, і саме тому викликають особливий інтерес. Ідеться насамперед про “Известия Черниговского губернского исполнительного комитета”, які започатковано 14 квітня (редактор І.Хмелевцев), прокадетський “Черниговский край”, перший номер якого вийшов друком 10 жовтня. Редактор останнього М.Гофман у зверненні до читачів так сформулював кредо нової газети: “Повне співчуття національному українському руху”, але з одночасним прагненням “зберегти єдність країни”⁵. Використані також деякі повітові видання. Безліч цікавої інформації міститься на шпальтах “Известий Нежинского общественного комитета”. Їх перший номер вийшов 5 квітня під гаслом: “Вільність, рівність, братерство”. Важливо підкреслити, що спочатку планувалося видавати газету двома мовами. Сучасні дослідники відзначили й специфіку редколегії, члени якої “мали різні політичні уподобання й позиції з національного питання. Якщо професор філософії П.В.Тихомиров дотримувався ліберальних поглядів кадетської партії, то студент С.В.Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а студент І.Д.Ковалевський – українським есером, головою “Провіти”, повітовим комісаром Центральної Ради”⁶. Щоправда, з липня редагування зосередилося в руках вже згаданого П.Тихомирова та В. Заболотського.

Крім зазначених газет, номери яких за 1917 р. збереглися порівняно повно, автори користувалися і розрізненими примірниками низки повітових та губернських видань, зокрема таких, як “Остерські хвилі”, “Известия Городнянского уездного исполнительного комитета”, “Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда”, “Голос труда: Орган Черниговского губернского совета рабочих и солдатских депутатов”, пізніше ця газета виходила під назвою “Черниговский голос труда: орган социалистической мысли” тощо. Використовуючи джерела, автори мали на меті не лише відновити перебіг подій, а й, наскільки це можливо, відобразити думки і прагнення людей того часу.

Усі дати в тексті подаються за старим стилем – так, як вони фіксувалися у тогочасних календарях. Різниця між теперішнім (григоріанським стилем) і тодішнім (юліанським) становить для ХХ століття 13 днів.

Як правило, посилання вживалися у випадку прямого цитування документів чи літератури.

Усі російськомовні цитати, крім обумовлених випадків, перекладені українською мовою згідно з правилами сучасної орфографії. Україномовні цитати наводяться без змін – так, як вони зафіксовані у джерелах.

У додатках вміщено таблиці, які демонструють результати виборів до міських дум, до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів на теренах Чернігівської губернії, узагальнені згідно з даними архівних джерел та періодики. Також у додатках можна ознайомитися з біографічними довідками про окремих, мало відомих тепер, діячів, які залишили помітний слід в історії нашого краю.

Сучасне адміністративне підпорядкування тих населених пунктів, які знаходяться у складі районів, однойменних тодішнім повітам, не вказується. В інших випадках у дужках називається теперішній район, область або держава.

Примітки

¹ Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Укр. істор. журн. – 1999. – № 1. – С. 73.

² Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003.

³ Щербаков В.К. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. – Чернігів, 1927.

⁴ Шевченко В. Д. Більшовицька організація Чернігівщини у боротьбі за перемогу Радянської влади (1917 – 1918 рр.) // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя. – Ніжин, 1957. – Т. X. – Вип. 1. – С. 8 – 9.

⁵ Черниговский край. – 1917. – № 1.

⁶ Ростовська О. Національно-визвольний рух на Чернігівщині у 1900 – 1917 рр. // Література та культура Полісся: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 131 – 132.

Нарис I

Революція. Влада. Суспільство

1. Переддень та початок революції

Площа Чернігівської губернії на початку ХХ ст. становила 46 тис. кв. верст. Вона простягалася від нинішньої Брянської області Російської Федерації на півночі, включаючи деякі сучасні її території, до Борзнянщини, за винятком Прилуччини, яка тоді належала до Полтавщини, на півдні, та від Дарниці і Троєщини на заході до Хутора Михайлівського на сході. У складі Чернігівської губернії налічувалося п'ятнадцять повітів з населенням (станом на 1903 р.) 2 619 390 чоловік. За своїми розмірами та числом мешканців губернія дорівнювала такій європейській країні, як Данія. Абсолютну більшість населення (89,9%) за результатами перепису 1897 р. становили сільські жителі. Протягом наступних двадцяти років ця пропорція дещо змінилася на користь мешканців міст, але не суттєво. У 1917 р. населення губернського центру складалося з 40 тис. мешканців, але найбільшим містом в губернії тоді був не Чернігів, а Ніжин. Згідно даних 1905 р. у Ніжині мешкало 42 125 осіб, Борзни – 14 655, Городні – 5 050, Козельці – 4 810, Новгороді-Сіверському – 10 340, Острі – 5 836, Сосниці – 7 600 осіб.

Відповідно й економіка губернії була, головним чином, аграрною. У сільському господарстві переважало землеробство. Природні умови, а зокрема домінування у північних повітах піщаних та супіщаних ґрунтів, призвели до того, що там населення жило бідніше, ніж на півдні, де поширений чорнозем. Недорід досить часто спричиняв на півночі загрозу голоду. Саме так, до речі, сталося 1917 р. Незважаючи на доволі активну скупку землі селянами, її явно не вистачало. Під час століпінської реформи Чернігівська губернія належала до тих, звідки найактивніше емігрували селяни. Ситуацію погіршував доволі низький рівень агрокультури, який не сприяв ефективному використанню наявних площ.

Важка промисловість у губернії взагалі не розвивалася – переважали підприємства легкої та харчової галузей з незначною кількістю працюючих – 24 тис. чоловік або 0,9 % населення. Натомість поширеним було мале підприємство на

кштальт майстерень “домашнього одягу”, ювелірних виробів, головних уборів, перукарень, столярень, пекарень, ухадництво, різного роду промисли, особливо на півночі тощо. Далеко поза межами міста славилася продукція чернігівських пивоварів. З по-справжньому великих промислових об'єктів, які діяли на теренах Чернігівської губернії, варто назвати Шосткинський порохований завод, Конотопські залізничні майстерні, Клишівську мануфактуру.

Як це завжди буває, святкування нового – 1917 р. – породило певні сподівання на краще. Автор передової статті “Черниговской земской газеты” пов'язував їх з поліпшенням стану доріг у Росії. “Широкі надії обіцяє нам майбутнє” – оптимістично запевняв він¹. Але взагалі-то новий рік розпочинався зовсім не святково. Губернія немов би принишкла: її величезні простори вкривав товстий шар снігу. Із села Покошичі Кролевецького повіту (тепер Коропський район) до земської газети писали, що небачено густі снігопади завдали людям багато шкоди: поламали плодови та лісові дерева, зруйнували чимало дахів, “позадували” всі провулки. У січні-лютому трималася холодна погода, у губернському центрі морози сягали 20 градусів.

Кінець 1916 – початок 1917 рр. позначився значною дорожнечою. У Ніжині відчувалася гостра потреба у дровах: ціна за копу соломи доходила до 30 руб. З 19 лютого у Чернігові спостерігалася нестача борошна. З'явилися черги поблизу “ларьків”, де торгували житнім хлібом. Звідусіль повідомляли про підвищення цін на продовольство та товари першої необхідності. На деякі продукти харчування влада запровадила картки. Так, на 24 січня 1917 р. міська управа видала мешканцям Чернігова 7 894 талонів на отримання цукру. Але такі заходи виявилися малоефективними. На засіданні міської думи 20 лютого відзначалося: “Тепер населення міста знаходиться у вкрай тяжкому становищі через нестачу хліба. М'яса мало і воно дороге. Овочі завершуються і селяни зовсім припинили підвіз продуктів і збіжжя”². Як наслідок, населення мало закуповувати продукти по вільних, тобто високих, цінах. Скорочення обсягів ринку виглядає невідворотним, адже з початку війни посівні площі в губернії зменшилися на 213,2 тис. десятин. Розбалансування економіки краю, як наслідок небаченої за своїми масштабами війни, призвело до явищ, які справляли негативний вплив на настрої сучасників.

Війна вривалася в повсякденний побут не лише дорожнечою, чергами за хлібом, картками на цукор. Тільки в перший рік до армії було мобілізовано 91,3 тис. чернігівців. На початок липня 1916 р. в губернії знайшли притулок 35 тис. біженців³. У 1917 р. місцеві газети продовжували практику друкування списків убитих, поранених та зниклих безвісти. Звісно, такі повідомлення не додавали оптимізму суспільству. “Черниговская земская газета” у кожному номері вмещувала огляд подій у світі під загальним заголовком “Велика війна народів”. І хоча наш земляк,

відомий петроградський журналіст М. Могилянський, який частенько друкувався у цій газеті, й висловлював надію, що “мужність і рішучість довести війну до здійснення її мети згуртували країни Згоди (Антанти – Автори) союзом, розбити який не можуть ні “успіхи техніки” Німеччини, ні хитрощі її підступної дипломатії...”⁴, але реальних підстав для таких сподівань було не так уже й багато. Як твердить В. Булдаков, “пояснення “вищих” цілей війни солдат ні від офіцера, ні від священика не отримував”; “позиційної війни, тобто безперспективного, як здавалось, сидіння в окопах” не любив⁵.

Водночас маємо повідомлення про факти громадського та культурного життя, які тоді видавалися небуденними. Так, предводитель Суразького повітового дворянства, майбутній губернський комісар М. Іскрицький пожертвував земству під притулок ділянку землі понад 50 десятин, розташовану поблизу залізниці⁶. 18 січня на квартирі губернського предводителя дворянства графа В. Мусіна-Пушкіна пройшло засідання місцевих любителів старовини, пам’яток історії та культури. Вони заснували відділення відповідного товариства, головою якого обрали господаря. Заступником голови став П. Дорошенко, секретарем – В. Модзалевський – відомі й шановані далеко за межами Чернігівщини діячі. В умовах війни та жорсткого адміністративного контролю він виконував роль легального представника українського руху, адже інші організації влада забороняла. Існували й численні нелегальні гуртки учнівської молоді різного політичного забарвлення, в тому числі українські, де панували достатньо радикальні настрої. Як з’ясувалося, доволі швидко, їхнє світосприйняття виявилось найприйнятнішою нормою для часів революції.

Досить активно діяли й нечисленні громадські організації. Щоправда, у цей час земські установи, які раніше вели перед у всіх громадських ініціативах у губернії, занадто багато уваги приділяли господарським проблемам. Так, “Черниговская земская газета” з номера в номер упродовж перших двох місяців 1917 р. друкувала оголошення про те, що “губернське земство у відповідно до телеграми від 8 листопада 1916 р. міністра землеробства про збільшення заготівель сала звертається до населення продавати бокове і внутрішнє свиняче сало по 32 руб. за пуд”⁷. Відтак земство непомітно втрачало свій авторитет як громадського лідера, хоча далеко ще не вичерпало свій потенціал. З іншого боку, проблема поставок до діючої армії залишалася актуальною. І в подальшому повітова преса постійно повідомляла, як іде заготівля сала, великої рогатої худоби тощо.

Від часу заснування у 1915 р. багато працювали члени чернігівського відділення “Товариства для надання допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій”. 29 січня вони організували у с. Вертіївка Ніжинського повіту благодійну виставу за п’есою М. Кропивницького

“Дай серцю волю, заведе в неволю”. 500 глядачів спектаклю дали 200 руб. збору⁸.

Але, в цілому, характеризуючи ситуацію в українському національному русі, загалом доречно послатися на оцінку М. Грушевського із його “Споминів”, де він писав про стан “летаргії”, в якому перебувало українське життя⁹.

Наприкінці лютого, коли у Петрограді вже вирували революційні пристрасті, в Чернігові сталася подія, у якій можна при бажанні побачити певний символ. У ніч з 27 на 28 лютого після тяжкої й тривалої хвороби помер відомий громадський і земський діяч – 75-літній Василь Михайлович Хижняков, до речі, автор змістовної книжки “Воспоминания земского деятеля” (Петроград, 1916). Невдовзі з’ясувалося, що з його смертю відійшла в минуле й ціла епоха: насичені доленосними та багатообіцяючими подіями друга половина XIX та початок XX ст. Повідомлення про похорон Хижнякова з’явилися на шпальтах того числа “Черниговской земской газеты”, де друкувалися тексти зречення імператора Миколи II та його брата Михайла.

Як і по всій Російській імперії зміна влади в Чернігові сталася швидко, майже безболісно. Останнього чернігівського губернатора барона М. Гревеніца усунули від влади 2 березня рішенням Тимчасового уряду. Він управляв краєм менше року, з травня 1916 р., і залишив непогану спадщину: при ньому засновано Чернігівський учительський інститут, Товариство художників Чернігова, у Ніжині стала виходити газета “Пчела”, а 21 лютого 1917 р. відкрито Ніжинську міську публічну бібліотеку, якій присвоїли ім’я М. Гоголя¹⁰. Голова Тимчасового уряду князь Г. Львов водночас звернувся телеграфом до всіх голів губернських земських управ, сповіщаючи, що згідно з ухвалою уряду “виконання обов’язків по управлінню губерніями” покладається тимчасово на них. Відтак першим губернським комісаром у Чернігові став О. Бакуринський. Паралельно формується комітет громадських організацій та проходять збори місцевих українців.

Офіційні повідомлення про революційні події чернігівську громадськість привели у стан ейфорії, яка відбилася у численних вітальних телеграмах керівникам демократичної, оновленої Росії. Кожна державна установа, представницькі, в тому числі й станові, органи, товариства та об’єднання поспішали засвідчити свою радість від повалення самодержавства і висловити підтримку революції та її органам, насамперед Тимчасовому урядові, який в очах людей став уособленням перемін на краще. Звичайно, можна побачити тут нещирість, пристосуванство, намагання швиденько перебігти до табору колишніх противників, аби зберегти свої позиції. Важко заперечити припущення, що деякі елементи конформізму присутні в поведінці колишніх підданих російського імператора. Але, з іншого боку, подібна реакція спостерігалася по всій країні. У сучасній російській істо-

ріографії з'явилися праці, які показали масове поширення терміну “демократія” в громадській свідомості. Цей феномен, окрім іншого, засвідчив глибинні зрушення у світосприйманні народу. Проте абсолютизувати процес не варто. “Глибока авторитарно-патріархальна традиція часто пристосовувалася до нових, модних ідеологічних надбудов, а інколи й деформувала їх. Масовий “демократизм” зразка 1917 р. міг поєднуватися з культом “народного” і “демократичного” вождя”, – підкреслював один з російських дослідників¹¹. Небезпека такого повороту історичної долі підсилювалася правовим нігілізмом, притаманним революційній добі. Він охопив усі верстви суспільства, в тому числі статечні. Так, юрист за фахом, М.Імшенецький заявив на надзвичайному засіданні Чернігівської думи: “Тепер, коли стара влада не діє, не можна рахуватися з тим, що уявляється законним, а що не уявляється, тому що доводиться створювати нові норми”¹².

Отже, можна почасти повірити у революційний ентузіазм чиновництва, службовців, поступової чернігівської інтелігенції, не кажучи вже про радикально налаштовану молодь. До них долучилися й обивателі.

Один з найповажніших чернігівців, адвокат і громадський діяч І.Шраг, виступаючи на надзвичайному засіданні Чернігівської міської думи 9 березня, заявив: “Радуюсь і щасливий, що мені довелося дожити до справжніх щасливих днів, коли рухнув старий порядок, коли припинилося гноблення. Мрії збулися. Проголошений лозунг – Установчі збори і демократична республіка – дає впевненість, що всі народи, які населяють Росію, отримають нарешті належне задоволення у задоволенні своїх національних потреб. Народ України буде вільним і рівноправним в родині інших народів, які мешкають в Росії”¹³.

Підкреслимо, що це виклад виступу людини, яка стояла на порозі свого 70-річчя і на загал не виявляла схильності до підвищеної емоційності, а тим більше надмірної екзальтації. Про його молодшого сучасника і, певною мірою, вихованця, 24-літнього Василя Елланського (в майбутньому відомого радянського діяча та поета Василя Еллана-Блакитного) ходили чутки, “що він у перші дні революції на чернігівській міській вежі перший почепив національний український прапор... Якось зачепив вірвовкою за гостряк вершка будівлі й виліз на дашок і почепив”,¹⁴ – зафіксував у своїх спогадах Т.Осьмачка.

За спостереженнями автора статті “Торжество из торжеств” Ф.Киселевича 20 тис. чоловік зібралося 9 березня на Соборній площі біля кафедрального собору, аби відсвяткувати перемогу революції: “Суцільне море... голів, залитих червоним кольором – зовнішньою емблемою революції”. Тут же проходив військовий парад, який приймав губернський комісар. Представники губернського продовольчого комітету приїхали на автомобілі, прикрашеному червоними плакатами з написами “Хай живе свобода!”, “Громадяни, дайте армії і населенню хліба!”. У

повітрі лунали й інші заклики: “Хай живе рівність, свобода і братерство”, “Вічна пам'ять борцям за свободу”¹⁵. У цей наповнений сподіваннями та позитивними емоціями час навіть хліб на базарі у Чернігові став дешевшим: замість 8 коп. – 7 коп. за фунт, причому зникли черги.

Так само позитивно на революційні події в Петрограді реагували мешканці містечок та сіл губернії. У містечку Олишівка Козелецького повіту (тепер Чернігівський район) пройшли сход і урочиста маніфестація з червоними прапорами, відслужили панахиду по борцях за народну справу. В урочистостях взяли участь майже все населення, духовництво, інтелігенція і навіть мировий суддя, колишній нижегородський губернатор, який здобув собі сумну славу приборкувача селянських виступів у 1905 – 1906 рр. Шрамченко¹⁶. Земський агроном виголосив промову українською мовою. Багатозначущий факт: від імені сходу надіслані телеграми до Тимчасового уряду та на адресу Київської української громади. Майже аналогічне повідомлення надійшло із Батурина Конотопського повіту (тепер Бахмацького району). 12 березня тут пройшов всестановий сход, на якому, крім іншого, ухвалили привітання Центральній Раді, але “особливо бурхливими вигуками було зустрінуте побажання демократичної республіки і автономного самоуправління”¹⁷. Описуючи події в с.Жихов Новгород-Сіверського повіту (тепер Середино-Будського району Сумської області), вчитель – громадянин Гуріков – аж захлинається від захоплення. Населення села вітало Тимчасовий уряд, “відчувши нечувану радість і полегшення від позбавлення від того обурливого порядку царизму і принизливого для людської особи гніту, яким був просякнутий весь старий лад”, – запевняв він. Про українські симпатії, на відміну від попередніх випадків, не згадується¹⁸. Подібних прикладів можна навести чимало.

На ранньому етапі революції село охоче відгукувалось на заклики про підтримку Тимчасового уряду. Причому вона виявлялася не лише на мітингах і сходах. Селяни ділилися з новою владою коштами. Так, мешканці с. Дроздовиця Городнянського повіту підписалися на “Займ Свободи” аж на 1 000 руб. і ухвалили передати кошти в розпорядження Петроградського уряду безповоротно. Таку ж суму у с. Берестовець Борзнянського повіту зібрали на допомогу “воїнам”. У с. Кладьківка цього ж повіту (тепер Куликівського району) майже 87 рублів, пожертвували родинам “борців за свободу”¹⁹. Для армії збирали також і хліб. Так, громадяни с. Комарівка Борзнянського повіту здали з цією метою 1 000 пудів зерна. Їхній приклад наслідували мешканці ще двох сіл цього ж повіту: Фастівців (тепер Бахмацького району) та Івангорода (тепер Ічнянського району). Жителі Сядрина Сосницького повіту (тепер Корюківського району) збирали для уряду кошти, що склалися із золотих та срібних монет. Пожертви поступали і через місцеві громадські

комітети. Так, у Ніжині до комітету передавали золоті персні, царські орденни, золото.

Весною селяни на своїх сходах, обрані ними волосні і повітові комітети, як правило, утримувалися від того, щоб ставити питання про землю категорично. Але це не означає, що ця проблема їх не цікавила. “Землею розпочинають бесіду, землею і закінчують”²⁰, – підмітив якийсь грамотний житель с. Костобобрів Новгород-Сіверського повіту (тепер Семенівського району). З с. Машеве цього ж повіту (тепер Семенівського району) повідомляли: “Наші селяни по земельному питанню висловлюються так, щоб земля була вся урівнена між всіма, хто її обробляє, і всі ждуть тої години”²¹. Водночас дописувач із с. Покошичі Кролевецького повіту (тепер Коропський район) інформував, що в селі “спокійно, ніяких правопорушень немає”. Порівнюючи ситуацію з подіями 1905 – 1907 рр., він оптимістично виголосив: “Як далеко, значить пішла вперед свідомість населення...”²². Насправді, вже навіть у цей порівняно спокійний, романтично-піднесений період революції з’являються непоодинокі звістки про невдоволення селян. Із с. Забор’є Суразького повіту (тепер Росія) до газети пишуть: “Бродить тепер село”²³.

Привертає увагу те, що інформація на кшталт останньої надходила переважно з північних повітів губернії. На нашу думку, це пояснюється насамперед скрутним становищем із продовольством, яке тут склалося, та переважанням общинної форми землеволодіння, яка зумовила те загальне для великоруських губерній прагнення, що його так простодушно продемонстрували селяни с. Машеве: зрівняльний переділ всієї землі. Природно, що ці сподівання підігрівалися пропагандою російських есерів з їхніми закличками до соціалізації землі. Між тим, у південних повітах переважна частина землі знаходилася у приватній власності селянських дворів. Ситуація в цьому регіоні, очевидно, підтверджує висновок Я.Грицака про обережне ставлення хліборобів до “проектів розв’язання аграрного питання в загальноросійському масштабі. На відміну від Росії, – твердить дослідник, – де переважаючим типом селянських господарств була громада – община, українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Індивідуальні селянські господарства становили 96,5% на Правобережній Україні, 82,1 % на Полтавщині і 68% на Чернігівщині. Переважання індивідуального землегосподарювання і слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства”²⁴.

Цей теоретичний висновок добре ілюструється спостереженнями, зробленими у 1917 р. таким блискучим знавцем сільського господарства і вдумливою людиною як Є.Чикаленко. Він підмітив: “Селяни тільки називали себе есерами, а в дійсності вони були проти соціалізації. Один з них Дан. Коваленко..., дуже порядний та інтелігентний селянин, пояснив мені це кажучи: «Всі селяни розуміють

соціалізацію як відібрання безплатно землі у панів і певні, що коли поділять, то вже ніхто від них її не відбере і перший же Парлямент закріпить її за ними, може й за невелику виплату”²⁵.

Впадає у вічі також докорінна різниця у ставленні до українського руху. Автори всіх повідомлень з північних повітів практично уникають цього питання, тоді як уже в березні-квітні селянство південних і центральних повітів вітало Центральну Радуту схвалювало ідею автономії України. Так, 16 квітня в с. Дягова Сосницького повіту (тепер Менський район) пройшов сход. “Вчительки керували зборами. Клас було добре декоровано портретами Шевченка, Лисенка, квітами та вишиваними рушниками. Одна з учительок, в українському костюмі, розмовляла по-українськи, розповіла людям, що зібралися, про поточні події, повідомила біографії Шевченка і Лисенка. Вона ж прочитала брошуру українською мовою “Якої нам треба школи” – Б.Грінченка. Тут же було проведено запис членів українського гуртка і збір на прапори, який дав 53 руб., і збір на національний фонд (12 р.)”²⁶. Звичайно, далеко не у кожному селі так активно пропагувалася українська ідея, але, з іншого боку, факти, що засвідчують наявність її, не поодинокі. Власне кажучи, не лише результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, але й ставлення селянських громад до української проблематики загалом навесні 1917 р. підтверджують тезу В.Верстюка про “ківоцентричність геополітичної конфігурації України в цілому і Чернігівської губернії зокрема”²⁷. Цей фактор ще з більшою виразністю виявився в майбутньому.

Нарешті ще один момент не можна обійти увагою. З місць скаржалися на нестачу “людей, які б могли роз’яснити населенню істинне значення позицій”, як писали із с. Макошине Сосницького повіту (тепер Менського району)²⁸. Аналогічні спостереження зафіксувала у своїх споминах С.Русова. Влітку 1917 р., перебуваючи в с. Олешні Городнянського повіту (тепер Ріпкинського району), вона брала участь у зборах селян, бо останні “прохали розказати й пояснити їм, що навкруги твориться, що таке автономія, федерація й до кого саме їм, алешнянам, приєднуватися – до Росії чи до України”²⁹.

За таких обставин населення виявило “повне безсилля розібратися у всьому тому, що відбулося і відбувається сьогодні в новій і вільній Росії. Селяни, хоч й раді відмові Романова від престолу, не можуть оцінити всю важливість цього історичного перевороту... Якщо запитати у них, яке правління, які порядки для них бажані, то відповісти вони не можуть, бо в них немає ні найменшого уявлення про конституцію та демократичну республіку”³⁰. Тому справа запровадження нових принципів управління невідворотно мала зіткнутися зі стіною їх неприйняття та нерозуміння.

Отже, омріяна багатьма сучасниками політична свобода виявилася, зрештою, несподіванкою, що не завадило чернігівцям з ентузіазмом вітати падіння

царського режиму. На тлі загального захоплення змінами виявилися й загрозові тенденції – тотальний правовий нігілізм та нерозуміння переважною більшістю населення цілей і завдань, які поставили перед собою керманічі революції.

2. Реорганізація органів влади

Стан загальної ейфорії виявився скороминущим. Розпочиналися будні державотворення. Тимчасовий уряд не планував, принаймні на початку, зламу державної машини, що дісталася у спадок від попереднього режиму, але революційна хвиля вимагала рішучих дій. На місцях державну владу представляли губернські комісари, які прийшли на зміну губернаторам. Насамперед йдеться про посаду губернського комісара, яка мала замінити звичного губернатора і символізувала революційні перетворення. Сучасні дослідники зазначають, що цей інститут посідав “центральне місце” у зносинах уряду з провінцією³¹.

Як уже згадувалося, з початку революції цю посаду обіймав О.Бакуринський – тодішній голова губернської земської управи, а з 26 березня до виконання обов’язків приступив М.Іскрицький. У відповідності з інструкціями, що поступали від Міністерства внутрішніх справ у Петрограді, він мав керувати губернією, спираючись на “губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій”³².

Новопризначений “губернатор” прагнув відновити дещо порушений революційними подіями владний механізм, діючи відповідно до настанов центральної влади та спільно з органами місцевого самоврядування. До українського руху ставився стримано, але не вороже. Від влади його усунули селяни. На II Селянському з’їзді, що проходив у губернському центрі 10 – 12 червня, делегати ухвалили відповідну резолюцію. В документі, віддаючи належне “всім гарним якостям і особистим достоїнствам” М.Іскрицького, йому закидали, що в політичному минулому він – октябрист, до того ж не українець (насправді, належав до старовинного українського роду), а відтак “повністю не відповідає тим вимогам, які в революційну епоху можуть бути виставлені до глави губернської адміністрації”³³. Дізнавшись про це комісар негайно подав у відставку. Як свідчив Д.Дорошенко, увагу учасників з’їзду до особи губернського керівника, а точніше його майнового стану, привернув “один з лідерів російських есерів на Чернігівщині

Кулябко-Корецький (сам поміщик з Чернігівщини, стара вже людина, давній соціаліст)”, а селяни були вкрай чутливі до таких проблем і прореагували відповідним чином³⁴. Сповнений гідності крок М.Іскрицького не означав, що його відразу звільнили. Службові обов’язки йому довелося виконувати ще майже два з половиною місяці, поки не знайшли іншого керівника.

Постійне бюро губернського виконавчого комітету заходилося шукати нову кандидатуру на посаду губернського комісара і зупинило свій вибір на Д.Дорошенкові. Тут зіграли роль декілька факторів: 35-річного Дмитра Івановича добре знали чернігівські діячі й особисто, і дякуючи родичам (його дядько П.Дорошенко – шанована у місті людина). Авторитет керівника і дорожочинний досвід Д.Дорошенко набув, працюючи помічником Київського губернського комісара, а потім комісаром Тимчасового уряду в Галичині та Північній Буковині.

Д.Дорошенко погодився на пропозицію чернігівців, і після того, як його затвердив Тимчасовий уряд, наприкінці серпня 1917 р. приїхав до губернського центру. Це призначення тоді розцінювали як перемогу українського руху: чернігівців вітали з “Українським комісаром!”³⁵. У відомій книзі спогадів Д.Дорошенко сам описав своє перебування в Чернігові на посаді вищого губернського урядовця. Хочемо звернути увагу читачів на цікаві характеристики двох його заступників: Р.Ганжі та П.Савича, враження від Ніжинського повітового керівництва, ще деякі маловідомі факти. Сам Д.Дорошенко вважав, що у вересні-жовтні найбільше турбот йому як вищій посадовій особі, завдавали “неврожай у північній частині губернії й справа з так званим 13-тим запасним піхотним полком...”³⁶.

Але у Чернігівському обласному архіві зберігаються документи, які незаперечно з’ясовують причину ще одного головного болю новопризначеного комісара. Йдеться про відсутність належних коштів. Їх мав виділяти Тимчасовий уряд, але з якихось причин губернська влада грошей не отримувала. Проблему перед Міністерством внутрішніх справ порушував ще М.Іскрицький. 3 липня він телеграфував: “Вкрай важке становище всіх комісаріатів губернії змушує мене клопотатися [про] термінове розпорядження [на] переказ кредиту, який просили відповідною телеграмою від 22 червня”³⁷. І хоча повітові комісаріати дійсно потерпали від безгрош’я, але з Петрограда дочекалися лише запевнень, що “уряд асигнував на утримання повітових комісарських канцелярій 1 450 руб. щомісячно” і рекомендації: до надходження цих коштів, позичати з інших кредитів, які призначені для оплати деяких інших витрат губернських та повітових виконавчих комітетів³⁸. Зайве говорити, що це – лише відписка.

Д.Дорошенко був змушений наслідувати практику попереднього комісара: засипати Петроград телеграмами. Протягом короткого терміну від 23 вересня по 19 жовтня він підписав чотири (насправді, можливо, більше, але збереглися копії

лише цих) телеграми до Міністерства внутрішніх справ. Зміст їх однотипний. Так, 11 жовтня Д.Дорошенко повідомив, що 47 тис. руб., які він мав у розпорядженні, витрачені, кредитів більше немає, повітові комісаріати перебувають у край важкому становищі і просять авансувати 75 тис. руб. Даремно просять, бо з Петрограда надходить ще одне запевнення товариша міністра п. Хижнякова, що всі конкретні витрати, зроблені від 1 квітня 1917 р., будуть оплачені, а до того їх треба покривати шляхом позик. До самого падіння Тимчасового уряду Міністерство так і не розраховалося з чернігівцями. Уже 1 листопада 1917 р. П.Савич (заступник губернського комісара) пояснював Козелецькому повітовому комісарові, що “з часу перевороту державного ладу Міністерством на утримання комісаріатів ніяких кредитів до теперішнього часу не відпущено”³⁹. Ця тривала телеграма означала лише одне: нормальна робота органів місцевої влади виявилася неможлива через банальну, але чи не найважливішу причину – брак коштів, майже повну відсутність матеріального забезпечення. А влада без фінансових ресурсів, як відомо, не існує.

Між тим, інститут повітових комісарів, на утримання якого, насамперед, не вистачало коштів, вимагав посиленої уваги. Крім 15 повітів, в окремий район виділялося селище Клинці Новозибківського повіту (тепер – Росія). Отже, всього було 16 комісарів. Д.Дорошенко, щоправда, оцінював своїх безпосередніх підлеглих, як людей випадкових і різноманітних, бо “на таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився”⁴⁰. Але серед них траплялися й непересічні особистості. Депутати до I та II Державних дум від Чернігівщини: П.Куриленко очолював владу у Стародубському, Л.Остроносів – у Суразькому, а П.Трофименко – у Глухівському повітах. Керівники з них вийшли енергійні та розпорядливі, щоправда до українського руху особливого інтересу вони не виявляли, що, очевидно, пояснюється браком умов у північних повітах.

Навпаки, Ніжинський повітовий комісар Іполит Ковалевський був палким українським патріотом. Службові документи, написані українською мовою, привернули увагу Д.Дорошенка. Коли випала нагода познайомитися, виявилось, що І.Ковалевський, на той час ще зовсім юнак, студент другого курсу Ніжинського історико-філологічного інституту. Д.Дорошенку він запам’ятовувався як “людина щира й добрий українець”. Проте його молодість, недосвідченість, надто демократична манера одягатися, а також фізична вада привели до того, що він мало нагадував “представника влади, найстаршу особу в повіті”⁴¹. В будь-якому разі І.Ковалевський – єдиний із кола повітових комісарів, про кого до наших днів дійшла більш-менш детальна інформація. До того ж його постаттю та й взагалі революційними подіями у Ніжині зацікавилися й сучасні історики О.Ростовська та С.Родін. Вони вказали на значний внесок, зроблений цією молодого людиною в “українізацію”

громадського життя у місті. І.Ковалевський був причетний до видання друкованого органу “Известия Нежинского общественного комитета” і навіть підготував до друку брошуру “Хто ми, що ми і чого нам треба” (Ніжин, 1917)⁴², написану, ймовірно, під впливом знаменитої праці М.Грушевського “Хто такі українці і чого вони хочуть”.

На жаль, від решти повітових комісарів лишилися тільки прізвища та телеграми з проханнями про надання коштів.

На початку своєї діяльності Тимчасовий уряд покладав на інституцію повітових комісарів великі сподівання. Коло їх компетенції засвідчують матеріали наради, яку скликали у Чернігові 13 червня. На розгляд виносилися такі питання:

1. Кошторис та утримання комісаріатів.
 2. Про стан справ з організацією міліції.
 3. Про заходи по охороні спирту.
 4. Про боротьбу з дезертирством.
 5. Про діяльність повітових виконавчих комітетів, заснування продовольчих і земельних комітетів, їхні взаємовідносини з повітовими комісарами і ступінь їхнього впливу на життя повітів, приблизна вартість утримання.
 6. Про запровадження волосного земства і у зв’язку з цим питання про волосні виконавчі комітети.
 7. Про вибори до міських дум.
 8. Про головування повітових комісарів в тих установах, де воно законом покладено на предводителів дворянства.
 9. Про використання збройних сил на випадок виникнення заворушень.
 10. Про рівень впливу повітових комісарів на життя повіту (ступінь звернення населення до повітового комісара і т.п.).
 11. Про помічників і заступників повітових комісарів.
 12. Про передачу продовольчої справи від повітових з’їздів до управління продовольчих комітетів.
 13. Застосування закону про пресу.
 14. Про організацію можливо ширшого інформування населення про розпорядження і заходи Тимчасового уряду.
 15. Про сприяння Займу Свободи⁴³.
- Уже сам перелік обов’язків і контролю за станом справ, що покладалися на повітових комісарів, свідчить, по-перше, про етап становлення, на якому знаходилося державне будівництво на місцях; по-друге, про спроби налагодити нормальні стосунки з іншими громадськими інституціями і очолити їх; по-третє, про широке коло практичної діяльності; по-четверте, про проблеми, які неминуче мали постати перед комісаріатами у зв’язку з очікуваними “заворушеннями” та необ-

хідністю використовувати збройну силу. А це, в свою чергу, вимагало відповідного фінансового забезпечення різноманітної діяльності.

Згідно з поданими кошторисами повітові комісари з 1 квітня до кінця грудня 1917 р. пропонували витратити на утримання своїх канцелярій 366 тис. рублів. Це не надто дорога плата з огляду на ту роль, яку мали зіграти комісаріати навіть в елементарному підтриманні порядку в губернії. Тим більше не зрозуміло, чому центральна влада вчасно не подбала про матеріальне забезпечення органів, без функціонування яких її вплив на периферії зводився нанівець. Напрошується загальний висновок, що значний потенціал, який закладався в інститут губернських та повітових комісарів було майже не реалізовано, а це, в свою чергу, згубно позначилося на становищі на місцях. Відсутність належного фінансового утримання фактично паралізувало діяльність революційних органів влади у 1917 р.

Губернські та повітові комісари мали тісно співпрацювати з комітетами громадських організацій. Представники російської історіографії, де розпочалося інтенсивне дослідження феномена, твердять: “За масовістю і універсальністю з ними не могла тоді зрівнятися жодна суспільно-політична сила... Саме цьому інституту судилося стати адекватним вираженням демократичного потенціалу російського суспільства і найповніше відобразити народний характер Лютневої революції”⁴⁴. Такі комітети різних рівнів – пряме породження революції. “Вони виникали стихійно, часом навіть “вічевим” порядком на мітингах і зборах”, – зазначає В.Булдаков⁴⁵. Водночас центральна влада намагалась хоча б постфактум впливати на їхню діяльність. 14 березня Міністерство внутрішніх справ запропонувало своїм губернським комісарам формувати на місцях губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети із особового складу громадських організацій. Невдовзі, 22 березня, Юридична нарада заявила про необхідність передати вищеназваним органам “всю повноту державної влади на місцях”⁴⁶.

Представники виконавчих комітетів дійсно рішуче перебирали владу. Так, 27 березня 1917 р. пристав 3-го стану Чернігівського повіту Тарасенко при увільненні зі служби мав передати справи, суми і зброю Седнівському виконавчому комітетові⁴⁷. Наявність таких документів засвідчує масову появу подібних органів самоуправління. На чолі багатьох з них місцеве населення ставило людей, які здобули повагу своїми попередніми справами. У с. Антоновичі Чернігівського повіту на посаді голови волосного комітету несподівано для себе опинилася донька покійного В.Хижнякова – Олена Василівна. Вона писала, що “коли голова сходу назвав її прізвище, то пролунали вигуки схвалення: “Хижняков постраждав за свободу”, “Хижняков стояв за народ”⁴⁸. Активно діяв Батурицький виконавчий комітет, сформований на всестановому сході 12 березня 1917 р. Він складався з 12 чоловік: 10 селян і козаків, 1 дворянина і 1 єврея – почесного громадянина. Комі-

тет ухвалив поширити свою владу на всю волость, видавати свій бюлетень та утримувати чотирьох озброєних холодною зброєю міліціонерів.

Найповніше в джерелах відображена історія губернського виконавчого комітету, яка розпочалася 8 березня 1917 року – дня заснування органу. Його по праву очолив один з найстаріших діячів краю, член Першої Державної Думи Ілля Шраг. На початку своєї діяльності члени комітету брали участь у численних урочистостях, таких характерних для першого етапу революції. 23 березня у Чернігові утворено виконавчий комітет представників громадських організацій на чолі із І.Шрагом, його заступниками В.Селівановим та О.Стрелковим, секретарями В.Курочкіним та Т.Хильченком. Крім них, до комітету ввійшло ще 10 осіб. Губернський виконавчий комітет працював у порозумінні з губернським комісаром. Д.Дорошенко засвідчив, що “в своїй діяльності губерніяльний комісар був зв’язаний губерніяльним виконавчим комітетом. Та Чернігівський комітет був зложений з таких людей, що вони не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою і своїми порадами, опертими на добрій ознайомленості з місцевими справами, і самим ділом, виїздячи по моїй просьбі в різні місця губернії”⁴⁹.

Першими кроками революційного органу стала ліквідація поліції, початкові заходи щодо створення народної міліції, підготовка звернення до населення, яке мало друкуватися російською, польською, українською і єврейською мовами. На II сесії виконавчого комітету, що зібралася у середині травня, секретар доповів про питання, вирішенням яких займалися комітетчики. Насамперед, це допомога потерпілим від повені, бо того доленосного 1917 р. і Десна розлилася, “як ніколи”. У квітні вони взяли на себе розміщення у місті делегатів губернського селянського з’їзду. Нарешті, члени комітету неодноразово виїжджали у повіти, аби залагодити наслідки “стихійного буйства” населення, яке поки що виявлялося в арештах посадових осіб, вигнанні священників і агрономів, самовільній вирубці лісу тощо.

Треба зазначити, що в принципі цей орган не боявся застосовувати насилля. Так, 26 березня він ухвалив рішення про взяття під домашній арешт архієпископа Чернігівського Василя. Причиною стала його “антигромадська діяльність”, яка виявилася у тому, що глава місцевого духовенства відкрито захищав повалений режим. У жіночому єпархіальному училищі він виголосив промову “проти нового ладу”⁵⁰. Водночас здійснювалися заходи щодо зняття з посади і вислання з Чернігова “правої руки архієпископа ректора духовної семінарії Сокольського”⁵¹. У квітні у місті заарештували правого депутата IV Державної думи Циганкова і також відправили до Петрограда. Окрім того, “викривали” й секретних співробітників жандармського управління. Одного з них, якогось Толкачникова з ганьбою вигнали з комітету громадських організацій.

Але орган революційної влади прагнув уникати несанкціонованих арештів, які часто набували форми розправи, неконтрольованих виступів. Проте повністю позбавитися цих небажаних ексцесів було неможливо, тим паче, що й самі виконавчі комітети допускали перевищення своїх повноважень. Так, виступаючи на вищеназваній сесії, губернський комісар М.Іскрицький докоряв членам Конотопського виконавчого комітету за те, що вони усунули весь склад земських гласних і повітової управи. В Новозибкові проходить самовільна оранка чужої землі, а з'їзд волосних і сільських комітетів ухвалив постанову про заборону вирубки і вивезення лісу.

Ще більше занепокоєння на сесії викликала позиція повітового комісара Мглинського повіту Шимановського, якого звинувачували в “анархізмі”, “непідкоренні Тимчасовому урядові” і навіть у “погромній” політиці. Голова бюро комітету І.Шраг заявив, що коли б всі ці звинувачення підтвердилися, то “п. Шимановського треба віддати під суд”⁵². Доречно зазначити, що Д.Дорошенко пригадував цього добродія як “місцевого землевласника”, правда, пам'ять підвела і Дмитра Івановича і він писав, що бунтівливий комісар очолював Суразький повіт.

У будь-якому разі комітет вбачав у Тимчасовому урядові гаранта стабільності й порядку в країні в цілому і в губернії зокрема. Коли губернський комісар закликав місцеві громадські організації “стати головною опорою для уряду у всіх його заходах”, то учасники сесії ухвалили резолюцію: “Комітет всіма силами повинен підтримати теперішнє становище Тимчасового уряду, всебічно прагнучи до створення на місцях міцних свідомих революційно-демократичних організацій”⁵³. На цій же сесії пройшли довибори членів комітету. До нього входило по два представника від повітів, 6 чоловік репрезентували селянство, по 5 – робітництво, солдатів місцевих гарнізонів, 2 особи – кооперацію.

Губернський виконавчий комітет взяв на себе зобов'язання забезпечити населення краю і духовним хлібом, створивши спеціальну комісію у складі п'яти осіб для організації політичної освіти народу.

Історія цього органу буде далеко не повною, якщо бодай штрихами не окреслити його взаємовідносини з Центральною Радою. Хоча С.Чикаленко і зазначив у своїх спогадах, що виконавчі комітети були загалом ворожі українству⁵⁴, але про Чернігівський губернський таке сказати гріх. Його перший керівник – вже неодноразово згадуваний І.Шраг – один із впливових членів ТУПу, а потім партії соціалістів-федералістів, чи не найстаріший за віком і вже навіть за це вельми шанований діяч Центральної Ради. Усі нитки українського громадського життя у місті та губернії сходились до його рук. Про інших членів цього органу Д.Дорошенко писав так: “Найвища ексекютива в губернії – виконавчий комітет, – складався в Чернігові з людей солідних, відомих українських

діячів, майже виключно українців”. До нього належали, окрім І.Шрага, Вадим Модзалевський, Іван Коновал, доктор Василь Базилевич. Про конкретні приклади співпраці з українським рухом і, зокрема, скликання в Чернігові Першого українського з'їзду, мова попереду. Поки що хотілося б підкреслити, що губернський виконавчий комітет мав всі шанси на тривале існування та плідну діяльність.

Але так не сталося. Досить швидко його спіткала доля майже всіх аналогічних органів: після “крутого піднесення весни 1917 р.” настав “різкий спад” у червні, а потім розпочалася смуга повільного вмирання в липні-серпні того ж року. Щоправда, процес занепаду комітетської влади у губернії проходив дещо повільніше. На нашу думку, одна з найважливіших його причин – брак коштів. Як і будь-яка поважаюча себе влада, постійне бюро комітету майже відразу по утворенні ухвалило рішення про оплату своєї праці та необхідних витрат. Голова мав отримувати 15 руб. добових, 14 членів – по 10 руб. кожний. Місячне забезпечення 42 членів комітету мало становити 15 350 руб. Звичайно, він міг організувати пожертви (і робив так), позичати гроші у інших установ. У травні бюро попросило у земської управи кредит у розмірі 30 тис. руб на організацію лекцій, але довго триматися на плаву без систематичних фінансових надходжень від держави комітет, природно, не міг. Вище вже йшлося, як Тимчасовий уряд “дбав” про матеріальне утримання своїх місцевих органів. Складається враження, що й виконавчі комітети – ці дітища Лютневої революції – занепали з цієї ж причини.

Відтак 4 грудня 1917 р. постійне бюро губернського виконавчого комітету, яке доживало свого віку у складі чотирьох осіб – голови І.Хмелєвцева, його заступника – М.Шаталова, секретаря С.Паренка та завідувача справами В.Модзалевського⁵⁵, звернулося до інших членів формально ще існуючого комітету з пропозицією про саморозпуск. Головними аргументами були посилання на політичну ситуацію, “яка змінилася” (очевидно, на гірше), “рідкість” засідань Ради при губернському комісарі. Окрім того, діяльність органу виявилася паралізованою через “руйнування шляхів сполучення” і “відсутність відомостей з місць”⁵⁶. Оскільки документів, датованих пізнішим числом, виявити не вдалося, можна припустити, що губернський громадський виконавчий комітет припинив своє існування у грудні 1917 р.

На превеликий жаль, досі не відомі документи, на основі яких можна реконструювати більш-менш повну картину діяльності бодай одного повітового чи міського комітету, не кажучи вже про волосні. Фрагментарність наших знань про цей феномен не дає змоги належним чином виявити його роль у перебігу революційних подій на Чернігівщині. Як приклад буденної роботи, можна навести порядок денний засідання президії Козелецького повітового комітету. 20 червня розгляда-

лися такі питання: скарга Мостищенського сільського виконавчого комітету про “неправильність” виборів цього ж органу; заява Козелецького поштово-телеграфного комітету про свої потреби; прохання жителя с. Чемера Антона Буйка про виселення з його садиби Каленика Дудки; заява жителів с. Стара Басань Плюха, Малуші і Лепеха про неправильну реквізицію підвод; повідомлення і акт розслідування заступника голови Держанівського виконавчого комітету про те, що жителі с. Селище “розібрали хліб із хлібозапасного магазину, причому хліб брали переважно багаті”; повідомлення про те, що сільський комітет с. Піски відмовився від обліку хліба⁵⁷.

Отже, навіть поверховий аналіз діяльності цього органу влади показує, що його члени, як і їхні колеги по всій Росії, “перший час після повалення самодержавства зайнялися розв’язанням всіх нагальних питань місцевого життя”⁵⁸. Усвідомлюючи тимчасовий характер комітету, його керівники прагнули налагодити якомога тісніші контакти з традиційними органами місцевого самоврядування, насамперед земською управою та міською думою, а також новими і впливовими – земельним і продовольчим комітетами. Треба зазначити, що напередодні 1917 р. місцеве самоврядування продовжувало існувати відповідно до законів 1892 р. Вони передбачали цензове виборче право. За даними відомого кадета, депутата Державної Думи Л.Веліхова з 9 953 тисяч мешканців міст із населенням понад 20 000 осіб мали виборче право лише 99 000 громадян, тобто 1%⁵⁹. Очевидність абсурдності такої ситуації визнавали навіть царські урядовці. У березні 1916 р. представник Міністерства внутрішніх справ запевнив Державну Думу, що міська реформа є черговим завданням його міністерства. Саме цього року планувалися чергові міські вибори. Проте зміни запізнилися.

Очевидно, що в нових умовах такі думи і земства не сприймалися як виразники інтересів громадськості, вони втратили свою легітимність в очах переважної більшості населення. За словами глави Тимчасового уряду Г.Львова, “не можна було залишатись при старому цензовому складі міських дум і земських зборів, хвиля руської демократії, що здійнялася, прагнула до якнайшвидшого перетворення органів місцевого самоврядування”⁶⁰. Розуміючи це, буквально з перших днів свого існування Тимчасовий уряд готував широкомасштабну реформу місцевого самоврядування на демократичних засадах. А паралельно з цим ішов процес демократизації, де вирішальну роль відіграли комітети громадських організацій. У загальних рисах він зводився до поповнення складу цензових дум та земств представниками цих комітетів. Водночас документи тієї доби свідчать – у низці невеличких містечок Чернігівщини звістку про Лютневу революцію сприйняли як наказ переобрати органи місцевого самоврядування, причому за своїми правилами.

Так, 8 березня за пропозицією голови Чернігівської думи А.Верзилова до її складу кооптували голову Чернігівського громадського комітету І.Шрага. У квітні думу реорганізовано суттєвіше – до її складу ввели двадцять вісім членів виконкому громадських організацій Чернігова. У Глухові 5 квітня до складу думи гласні включили п’ятнадцять членів виконкому громадських організацій. Інакше справу вирішили у Борзні. Там до складу думи ввійшли представники від усіх церковних парафій, різних організацій і товариств, навіть провели вибори серед дрібних власників міста. Відомі й окремі випадки повної заміни громадськими комітетами складу старих дум або земств. Так, в Острі 13 березня дума поповнилася членами виконкому громадських організацій. Але через місяць уже новий виконком поставив питання про ротацію гласних. Конфлікт, що виник внаслідок цієї вимоги, завершився розгоном думи. Але, в цілому, можемо стверджувати, що весною 1917 р. комітети громадських організацій фактично врятували існуючі органи місцевого самоврядування.

Щодо земського руху, то, як відомо, Тимчасовий уряд прагнув не просто його реанімувати, а перетворити на опору російської демократії шляхом формування волосного земства та деяких інших реформ. Коли 12 травня 1917 р. відновилася робота призупиненої 2 березня сесії губернського земського зібрання, то його вітав губернський комісар М.Іскрицький. У промові він, зокрема, підкреслив, що “успішною перемогою революція зобов’язана й малопомітній громадській роботі по підготовці народу”⁶¹. На сесії була оприлюднена резолюція губернського виконавчого комітету від 14 квітня, яка передбачала входження його у повному складі до земства. Гласні погодилися, а головувати на зібранні доручили І.Шрагу. Земські діячі підтримали революцію. А якщо зважити, що у зборах брало участь чимало представників новостворених революційних комітетів, то не дивно, що лунали і досить радикальні заклики. Так, скажімо, виникло питання про перенесення праху генерала Рудова, який у роки першої революції “палив оселі і розстрілював людей”, з почесного місця “біля Собору” на “найганебніше місце”. Щоправда, помірковані діячі відразу пригасили такі палкі пориви, ухваливши рішення, що подібні питання поза компетенцією земських зборів⁶².

У травні ж новим головою губернської земської управи обрали О.Свечина⁶³. Нового голову, який в цей час перебував далеко від Чернігова, очевидно, вкрай зворушило обрання, й він відгукнувся на запрошення телеграмою. Її текст – цікавий зразок не лише тогочасної риторики, але й світосприйняття людей: “У перехідну добу будівництва державного життя на нових засадах, – писав цей 52-річний чоловік, – у рамках своїх сил і розуміння постараюсь виконати завдання, покладене на мене земським зібранням рідної Чернігівщини. Вірю, що здорові зачатки земської справи так тяжко виконувані в безпросвітному, органічно їй чужому

минулому, знайдуть для себе в майбутньому, в умовах рівності й свободи той ґрунт, який дасть новий розвиток засадам місцевого самоуправління – цьому фундаменту дійсно виборної демократії”⁶⁴.

Ми бачимо, що революція робила поетів навіть з немолодих, тверезомислячих людей. 15 червня О.Свечин очолив управу, а вже через півтора місяця телеграфував до Петрограда про вихід з партії Народної свободи через вороже ставлення її керівників до українського питання, яке “йде в розріз з моїми основними політичними поглядами”⁶⁵. Демонстративний розрив з партією, з якою О.Свечин пов’язав свою долю ще від часу її утворення, є важливим кроком. Він засвідчив рішучість у сприйнятті нових реалій, зокрема, ідеї автономії України у складі федеративної демократичної Росії серед чернігівських земців. Коли Центральний комітет партії чітко висловив своє позитивне ставлення до цієї тези, то О.Свечин попросив розглянути питання про повернення до лав партії. Упродовж 1917 р. він добросовісно виконував обов’язки керівника губернського земства, головуючи на різних нарадах, відкриваючи з’їзди тощо. І в 1918 р. він ще обіймав цю посаду.

Трагедія таких, безумовно, обдарованих, наділених волею і енергією освічених людей старшого віку полягає в тому, що їхній потенціал не спромоглися використати ні Тимчасовий уряд, ні Центральна Рада. Вони виявилися непотрібними новій добі, хоча гарячково намагалися утриматися на поверхні. Разом з тим, людська доля О.Свечина дивним чином поєднується з історією інституції, яку йому довелося очолювати в 1917 – 1918 рр. Губернське земство, як і місцеве самоврядування в цілому та демократична система управління, теж не змогли вписатися в бурхливий ритм революційних перемін.

Практична діяльність досить активних повітових земств цієї доби являла собою напрочуд розмаїту картину. Можна твердити, що в цілому вони переключилися на розв’язання актуальних політичних проблем, причому палітра їхніх уподобань, симпатій і підтримки залежала від гостроти земельного та продовольчого питання в повіті, його національного обличчя, реального співвідношення політичних сил та партійних переконань людей, що входили до складу земських гласних. Всі вони, природно, підтримали Тимчасовий уряд. Але деякі із земських управ активні стали на бік українських політико-державницьких сил. Чи не першими це зробили земці Борзнянського (найбільш українського, якщо судити з губернської преси) повіту. 18 червня надзвичайні земські збори тут заслухали Універсал УЦР, який зачитав голова управи Ф.П.Саєнко, і визнали Центральну Раду “вищою українською урядовою установою”. На її підтримку збори асигнували 3 тис. руб.⁶⁶. У приватному листі до І.Шрага повідомлялися ще декілька подробиць цього революційного перевороту повітового масштабу: “Бувший голова Земської управи Товстолес “ушився” – категорично одмовився од посади голови... На 25 червня

зкликуються повітовий Селянський з’їзд у справі організації Селянської спілки. Одже навіть в самих здавалося глухих повітах організація росте”⁶⁷.

Керівні органи інших повітів стриманіше поставилися до цієї досить актуальної на тоді проблеми, але повністю обійти її не наважилися. Так, на надзвичайному повітовому земському зібранні у Городні, де теж відбулося входження місцевого виконавчого комітету з правом ухвального голосу, багато “теплих слів” присвятили пам’яті “широкого друга народу”, депутата І Державної Думи Миклашевського, до складу управи збори обрали Іллю Гладкого, в минулому члена української радикальної партії.

Тактика дум, на загал, подібна – з цього приводу вони висловлювалися не часто. Певним винятком став Чернігів. 25 червня дума, розглянувши І Універсал УЦР, визнала в принципі необхідність національно-територіальної автономії для України та її право “на цілком самостійне культурне будівництво”. Міське самоврядування вітало Центральну Раду “як організаційний центр по підготовці автономії на Україні”, обіцяло їй “необхідне сприяння” і закликала до співпраці з Тимчасовим урядом “як єдиною революційною владою в Росії, що зобов’язана йти назустріч національним вимогам українського народу”⁶⁸.

Таким чином, земські управи, не кажучи вже про збори, які, зазвичай, були радикальнішими, досить швидко українізувалися. Складніше справа просувалася в думках. Хоча ще раз підкреслимо: у цей період вони не вбачали протиріччя у підпорядкуванні петроградському урядові та служінні українській справі.

Надзвичайно важливими в системі владних структур, що формувалися в центрі і на місцях, стали два комітети – продовольчий та земельний. Співробітники першого з них змушені були виконувати неймовірно важке завдання: з одного боку, дбати про забезпечення продуктами харчування населення краю, а з іншого – організувати збір хліба задля очікуваної тоді ще перемоги над ворогом на фронтах світової війни. На самому початку революції, як ми бачили, селяни охоче віддавали зерно. Але в міру того, як війна затягувалася, а надії на гарний врожай зникали, і населення північних повітів стало відчувати голод – ситуація змінилася. Вже в червні невдоволений натовп ледве не пошматував голову продовольчого виконавчого комітету у м. Почеп Мглинського повіту (тепер Росія). У подальшому такі ексцеси майже звели нанівець усі практичні кроки комітету.

Губернський земельний комітет і такі ж повітові теж входили до системи місцевого самоврядування, більше того, вони являли собою чи не найрадикальніші структури в ній. Їхня активність постійно підживлювалась настроями селянських мас та з’їздами, які проходили в губернії регулярно і викликали неабиякий інтерес. Повне уявлення про наміри щодо землі, котрі плекалися чернігівськими хліборобами, дають резолюції із земельного питання, ухвалені на І Українському з’їзді у

Чернігові. Він проходив 8–10 червня майже одночасно з II губернським селянським, який розпочав свою роботу 10 червня. Матеріали з з'їздів збереглися, причому, суттєво не відрізняючись за змістом, резолюція українського виглядає деталізованішою. Її оскільки у ньому брали участь керівники земельного комітету, їх цілком можна використати для аналізу діяльності останнього.

Доповідь О.Карпинського щодо земельного питання, докладний виклад котрої дійшов до наших днів, спонукала до палких дебатів, у яких взяло участь близько п'ятнадцяти делегатів. Як результат, збори виробили і ухвалили два види резолюцій – одні з них перспективного характеру, а інші вимагали негайного впровадження. Вимоги першого такі:

1. Приватна власність на землю скасовується.
2. Уся земля без викупу поступає в Український Земельний Фонд, яким порядкує сам народ через український сейм та волосні, повітові, губернські комітети, вибрані на демократичних засадах. Всеросійські Установчі збори мають затвердити цю структуру.
3. З цього фонду мають право користуватися землею тільки ті, хто будуть її обробляти власними силами.
4. Земельна норма має бути не меншою “споживчої” і не більшою за трудову.
5. “Бажано великі зразкові хозяйства передавати до рук хліборобських товариств яко очагів майбутнього соціалістичного господарювання”.
6. Ліси, води, шахти визнаються власністю всього народу.
7. Видатки по земельній реформі оплачуються державою.
8. Трудовий народ повинен заснувати Центральний Український Земельний Комітет.
9. Переселенською справою має відати вищеназваний комітет.
10. До його ж прерогатив належить “народне страхування” або пенсії.
11. Заводиться єдиний прямий подоходний прогресивний податок.
12. “Український Союз повинен бути домагатися соціалізації землі і для інших народів держави”.

Негайні заходи у земельній справі включали в себе:

1. Вимагати від Тимчасового уряду негайної організації Українського Центрального Земельного Комітету.
2. Видати закон про передачу земельних справ до нього.
3. Пильнувати, щоб не було продажу, закладу, оренди землі.
4. Організувати “догляд” за казенними і приватними лісами. Заборонити вирубку лісу.
5. Організувати постачання хліборобськими машинами державним заходом.

6. Виступити проти монополізації Росією Донецького басейну. Вивозити вугілля тільки за згодою Центрального Українського Комітету.

7. Висловити протест проти “утисків переселенням” у Пензенській, Орловській і Саратовській губерніях; визнати, що це “прикре явище”, бо “ми на Україні зуміли фактично забезпечити право національних меншостей”.

8. Питання щодо переселенців має вирішуватись Українським сеймом.

9. “Підтримувати всіма силами і допомагати закордонним братам, галичанам, буковинцям (Угорським українцям)”.

10. Звернути увагу на забезпечення солдаток.

11. Відібрати “воєнноплінних” (бранців) у поміщиків – “віддати селянам”.

12. Зобов'язати поміщиків брати робітників з “команд одужуючих”.

13. Подбати, щоб усі поля були засіяні “громадським коштом”.

14. “В першу чергу земельні комітети повинні поставити питання про орендні договори” і вирішити його в інтересах народу⁶⁹.

Цей довгий перелік не виглядає ні зайвим, ні нудним, бо є переконливою ілюстрацією до бачення селянами ситуації в країні в цілому, засвідчує їхній інтерес до всього, що пов'язано з аграрним питанням, зрештою, демонструє їхню віру в те, що українська автономія та її органи більш певно забезпечать їм землю та умови користування нею. Принагідно зауважимо, що лише після обговорення цієї проблеми і ухвали вищенаведених резолюцій, представники північних повітів заявили, що й вони хочуть приєднатися до автономії України й навіть образилися, чому їм не надіслали запрошення на з'їзд. Отже, попри всі відмінності, які існували в землекористуванні між північними та південними повітами, чернігівські селяни виявилися єдиними у своїх вимогах щодо принаймні перших пунктів вищевикладеної програми. Тому земельна реформа, окрім усього іншого, могла стати потужним консолідуючим стимулом. Але не стала, бо її вчасно не реалізували. Губернські земельні комітети, не кажучи вже про сільські, волосні та повітові, навіть спираючись на яскраво виражену волю мас, виявилися не спроможними провести її. Це – справа держави, а якраз біда Тимчасового уряду – відсутність чіткої лінії в аграрній політиці.

Розповідь про владні органи, що постали в губернії навесні – раннього літа 1917 р., залишилась неповною, якщо не згадати таке дітище революції, як ради робітничих і солдатських депутатів. Конкретна дата формування Чернігівської ради невідома: вважають, що це сталася десь у другій половині березня. Називають і загальну кількість членів у цій раді – близько 70 чоловік⁷⁰. На з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів, який проходив у Чернігові 24 травня, 50 делегатів репрезентували 11 рад, що утворилися на цей час: Клишівську (тепер Росія), Хутор Михайлівську, Глухівську, Кролевецьку, Шосткинську (всі – Сумська область),

Стародубську (Росія), Сновську, Корюківську, Чернігівську та Ніжинську. За партійною приналежністю делегати розподілялися таким чином: більшовики — 2; меншовики — 23; Бунд — 1; есери (очевидно, російські) — 7; народні соціалісти — 1; трудовики — 1; соціалісти — 4; безпартійні — 8; приналежність інших не встановлена.

На з'їзді делегати заслухали вісім доповідей. Дві з них зробив Р.Ганжа — російський есер, у майбутньому один із двох заступників чернігівського губернського комісара — “Революційна демократія і урядова влада” та “Контроль над виробництвом, споживанням і транспортом”. Решта присвячувалась актуальним питанням — “про війну”, національному, фінансовому, аграрному, робітничому, продовольчому. Привертає увагу та обставина, що, попри звичну для соціалістів різних напрямів риторику, “зовнішню” мету своєї діяльності вони сформулювали так: “Боротьба за знищення всесвітнього імперіалізму і створення союзу народів на основі вільного їх самовизначення”, в цілому їхні вимоги досить зважені. Вони включали встановлення демократичної республіки, перехід всієї землі до рук трудового селянства, законодавче оформлення 8-годинного робочого дня і державний захист від “нестримної експлуатації”. Окрім того, з'їзд ухвалив рішення про створення загальноросійської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яка б змінила Раду робітничих і солдатських депутатів. З'їзд, безумовно, підтримав Тимчасовий уряд, хоча й зауважив, що до нього мають увійти представники революційної демократії. Як і всі тогочасні партійні, громадсько-політичні партії і приватні особи, з'їзд пов'язав надії на виконання своїх резолюцій з Установчими Зборами: навіть “аграрне питання може бути вирішене тільки в Установчих Зборах”⁷¹. Нічого специфічно більшовицького, аж надто радикального, непримиренного в резолюціях цього з'їзду не містилося.

Отже, реорганізація виконачої влади в губернії супроводжувалася доволі частою зміною перших осіб, що на її діяльність завжди впливає негативно. Не додавало впевненості й ставлення Тимчасового уряду до фінансування місцевої влади. Така політика через деякий час мало б загасити бажання працювати навіть в ентузіастів. Суттєву підтримку новій владі надали комітети представників громадських організацій, які, певною мірою, легітимізували її в очах народу. Саме за активної участі комітетів навесні 1917 р. відбулася реорганізація дум та земств. Такий, вочевидь, вимушений крок дозволив продовжити існування органів місцевого самоврядування до їх переобрання на демократичних засадах. Чернігівська рада робітничих (а згодом вона об'єдналася з аналогічним органом місцевого солдатського загалу) депутатів цілком вписувалася в структуру місцевих органів влади.

3. Український національно-визвольний рух

Економічне становище та громадсько-політична ситуація в губернії вкрай загострилися вже влітку 1917 р., але до крайнощів справа тоді ще не дійшла, дякуючи тому щасливому шансу, який мали чернігівці та й мешканці інших українських губерній. Ідеться про можливість добитися автономії і, таким чином, немовби відгородитися від усіх тих нещасть, що їх породила російська революція. Ми вже подекуди зачіпали цю тему, бо насправді писати про події 1917 р. на Чернігівщині, обминувши їхній український контекст, неможливо. Сподіваннями на відродження української державності просякнуті настрої не лише деяких патріотів, але й масова свідомість. Багато хто сподівався, що національна держава суттєво поліпшить матеріальне становище низів. Слова М.Грушевського, який твердив, що “велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання. Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовладдя, право народу самому правити всіма своїми справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини — упустити його не можна було”⁷², — падали на родючий ґрунт. У нашому краї теж виявилось чимало людей, які повністю поділяли погляди голови УЦР.

Чернігівські українці 7 березня зібралися для обрання своїх представників до Чернігівського міського комітету громадських організацій. Фактично маємо справу з першим випадком, коли про себе відкрито заявив чернігівський осередок Товариства українських поступовців.

У губернії взагалі та в Чернігові зокрема існували давні усталені національні традиції. На думку Д.Дорошенка, “Чернігів здавна був відомий як осередок радикального і ліберального рухів серед своїх земців. Помітна тут була і українська національна течія”⁷³. У попередні періоди в Чернігові активно діяли і “Громада”, і “Просвіта”, і осередок ТУПу. Незаперечне лідерство серед українців належало І.Шрагу — відомому діячу національного визвольного руху, одному із засновників Безпартійної української організації. Про роль І.Шрага у створенні ТУПу Є.Чикаленко писав: “Найвпливовіший член нашої партії (Демократично-Радикальної — Автори) І.Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернігова, то завжди напосідався на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтелігенція майже вся організована в партії, тільки ми, старі українці, живемо без всякої організації...”⁷⁴. І.Шраг був добре знайомий і листувався з

М.Грушевським, С.Єфремовим, Ф.Матушевським, Д.Дорошенком, Є.Чикаленком, О.Шульгіним, А.Ніковським. Узагальнюючи значення діяльності цієї постаті для руху в цілому, Д.Дорошенко зазначив: “Сказати, що ні одна значніша українська справа перед революцією у нас на Наддніпрянській Україні не обходилася без участі І.Л.Шрага, це звучало б вульгарно, бо не звичайним “завсегдатаєм” національних з’їздів, маніфестацій, свят, установчих і загальних зборів різних товариств був небіжчик: він органічно спаяний був з цілим українським рухом, переживав усією своєю істотою нашу національну справу...”⁷⁵.

Як відомо, рада ТУПу у березні 1917 р. закликала своїх прихильників: “Підпирайте новий державний лад, бо він і тільки він несе волю Україні, і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо; Організуйтеся, бо тільки в єднанні сила; Скидайтеся на національний фонд український, бо в матеріальних засобах підпора до практичної роботи; Закладайте українські школи . . . , бо тільки в нашій школі наша будучність; Відживляйте і засновуйте “Просвіти” й інші товариства. . . ; Піддержуйте українську пресу, бо вільне слово рознесе по всіх світах про наші домагання, бо вільне слово наше символ воскресіння, і його поставимо ми тепер на стороні наших прав; Виясніть народові вагу і значення подій, основи вільного ладу; Освідомляйте й розкривайте очі всім незрячим. . . ; Дбайте про харчову справу й постачання всього потрібного народові, бо це дасть йому матеріальної сили на важкий подвиг боротьби; Готуйтеся до всенародної установчої ради, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушно, обстоюючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі”⁷⁶.

Це, дійсно, досить реалістична і вдала програма дій, яка могла згуртувати українські сили. Природно її поділяли й чернігівські поступовці.

18 березня в Чернігові відбулися українські збори, скликані радою місцевого осередку ТУПу. Це була аж ніяк не буденна акція навіть у тодішньому перенасиченому “історичними” подіями місті. Людей зійшлося так багато, що зал Чернігівської міської думи не зміг вмістити всіх бажаючих, і дуже швидко збори перебралися до просторішого приміщення будинку Чернігівського дворянського зібрання. Головою зборів обрали І.Шрага, писарями – О.Карпинського та І.Коновала. Чернігівський голова, відомий український діяч А.Верзилов від імені міста вітав присутніх і “найкращого сина України Шрага”. Останній у своїй промові підкреслив, що “нині після революції виявився могутній національний український рух, котрий підготовано було невтомною працею наших патріотів під проводом потайних рад, об’єднаних Центральною Українською Радою в Києві”⁷⁷.

Сам перелік тем, яких торкалися у своїх виступах численні промовці, окреслює коло завдань чернігівських українців. Так, І.Коновал закликав відновити

роботу “Просвіти” – улюбленого дітища поступової чернігівської інтелігенції. Г.Стаднюк говорив про “потребу українських шкіл всіх типів”. Його підтримав В.Базилевич, зажадавши, щоб Чернігівське губернське земство подбало про заснування українських шкіл. О.Карпинський висловив вболівання за долю української наукової преси, а Олекса Приходько – улюбленої справи всього свого життя – “українську пісню і національне музичне виховання”. “Представник студентської молоді Василь Елланський закликає ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася од української бідної й виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором”. М.Шраг (Микола – син Іллі Людвиговича) звернув увагу присутніх на стан української преси, майже повністю знищеної в Галичині з початком війни. Учень Чернігівської гімназії Р.Бжеський вимагав негайного запровадження при гімназіях курсів українознавства. Т.Шкуркина-Левецька звернулася до “українських жінок” із закликом давати дітям українське виховання, а панна П.Діденко “пропонувала заснувати в Чернігові український дитячий садок”. Солдат Пелехів розповів про формування “охочесомонних українських полків”. Його ідею палко підтримав революційний романтик і засновник української військової частини у місті Василь Павленко. Студент Бархат поділився своїми враженнями від подій у Петрограді, а селянин с. Виблів Чернігівського повіту (тепер Куликівського району) висловив від своєї громади побажання, щоб “по школах була українська мова”. Хор під орудою О.Приходька багаторазово виконував “Заповіт” та “Український національний гімн”. Очевидно, хористам підспівувало чимало зворушених людей. У залі лунало “Слава Україні!”, “настрій у присутніх святочний і радісний”. Збори ухвалили резолюції з вимогами:

1. Вільна автономна Україна у складі федеративної Російської республіки.
2. Заснування окремих українських полків.
3. Відкриття українських шкіл.
4. “Заведення української викладової мови по школах Чернігова”.

Решта шість пунктів стосувалися хорового співу та музичної культури. Наприкінці художник Михайло Жук подякував упорядникам зборів і побажав, щоб вони і надалі продовжували цю роботу. Окрім того, збори ухвалили тексти вітальних телеграм голові Тимчасового уряду князю Г.Львову, міністрові О.Керенському, Раді “робітницьких та солдатських депутатів” (очевидно, Петроградській), професорові М.Грушевському, Центральній Українській Раді і конотопським українцям, які в свою чергу привітали збори⁷⁸.

До зали дворянського зібрання зійшлися люди різні за віком, вихованням, освітою, яких об’єднувала віра у воскресіння України, шире прагнення працювати на її благо. Впадає в очі піднесений типовий для тогочасного періоду революції

настрій, спричинений подіями не лише у Петрограді, але й у Києві. Чернігівська свідомо інтелігенція пам'ятала, кому вона завдячує новими можливостями. Показовим у цьому відношенні є такий момент: І.Шраг, відкриваючи Перший Український з'їзд у Чернігові, зазначив, що “тільки завдяки російській революції наші мрії про вільне життя здійснюються”⁷⁹. Але в той же час вона не збиралася відмовлятися від боротьби за українську мову, школу, культуру. На платформі культурно-просвітницьких вимог сходилися всі; з політичними – було набагато складніше.

Подібні настрої панували не лише в губернському центрі. 11 березня аналогічні збори пройшли у Конотопі. На них вирішили організувати товариство з культурно-просвітнім відділом. Головою його ради конотопці обрали авторитетного українського діяча М.Рубіса (Рубісова), його заступниками – З.Тарловського і Т.Осадчого⁸⁰. 29 березня українські збори пройшли в Городні. Вони вирішили заснувати “Просвіту” та обрали двох делегатів на Національний конгрес – І.Мохнатка та О.Сілера”. Конкретних даних щодо часу заснування Українського товариства у Борзні відшукати не вдалося, але збереглися свідчення, що вже у травні воно підготувало спектакль і підшукувало сцену для постановки вистави.

Враховуючи такий значний політичний ентузіазм, і те, що в деяких повітових центрах проходили вибори делегатів, можна припустити, що на Український національний конгрес відправилася чимала делегація чернігівців, хоча точну їхню кількість та прізвища встановити не вдалося. Відомо, що вже першого дня роботи конгресу на ньому виступав пан Мицюк від громади м. Середина-Буди (тепер райцентр Сумської області), а згідно з нормами територіального представництва до Центральної Ради обрали І.Шрага, М.Рубісова та Г.Одинця⁸¹.

На нашу думку, є достатні підстави для твердження, що українське національне життя в Чернігові та губернії розвивалося активно і орієнтувалося на Київ. Є й прямі докази того, що свої заходи чернігівці координували з киянами – керівниками Центральної ради. Так, перший (і останній) Український з'їзд у Чернігові організовано за погодженням і, певною мірою, вказівкою Центральної ради. Листом від 14 квітня на офіційному бланку УЦР і за підписом її голови М.Грушевського, лідера українського руху у Чернігові І.Шрага сповістили про нагальну потребу “якомога швидше скликати губернські українські з'їзди як для того, щоб зорганізувати губернські Українські ради, так і для того, щоб члени Української Центральної Ради від губерній були остаточно або затверджені або перевибрані”⁸².

Отримавши таку інструкцію, у Чернігові приступили до організації з'їзду. Він відкрився 8 червня. Історія з'їзду приваблює ще й тому, що знайшла майже повне відображення на сторінках “Черниговской земской газеты”, яка у декількох номерах друкувала докладний звіт про перебіг роботи з'їзду. За цими матеріалами

згодом вийшла друком брошура. У ній вміщено текст доповіді Г.Стаднюка – інспектора Ковельської гімназії, евакуйованої до Чернігова, на тему: “Національно-територіальна автономія України і федеративно-демократична республіка в Росії”. Є відомості, що доповідь видрукувано і окремою брошурою, але жодного примірника її до наших днів, очевидно, не дійшло. Зрештою, треба врахувати ще й такий аргумент: оскільки іншим з'їздам (а їх у 1917 р. було чимало – лише селянських губернських три), поталанило менше, бо про їх перебіг збереглися лише скупі повідомлення, то матеріали цього з'їзду дають уявлення про атмосферу в губернії, настрої, що панували у середовищі різних верств населення, доносять до нас дух епохи.

Про чисельність з'їзду, засади делегування можна дізнатися з результатів підсумкових голосувань. Обрані до Української губернської ради чотири представники Чернігова отримали від 63 до 91 голосів. Отже, право голосу мало близько ста чоловік. До складу ради увійшли посланці від всіх повітів губернії, крім північних – Новгород-Сіверського, Мглинського, Суразького, Новозибківського, Стародубського, тобто ми маємо справу з послідовним застосуванням принципу територіального представництва. Робота з'їзду розпочалася вступним словом І.Шрага, котрий закликав усіх до “розумної, розважної, організованої праці для України”, попередивши гарячі голови, що “в нашому русі немає місця анархії”. Він же запропонував вшанувати пам'ять Т.Шевченка “як великого громадянина, великого апостола української ідеї”. Присутні в залі із задоволенням встали, хор виконав “Заповіт” і “Ще не вмерла Україна”. Головою з'їзду обрали І.Шрага, його товаришами (заступниками) Т.Осадчого, І.Коновала, Г.Одинця, а функції писарів (секретарів) мали виконувати Устименко, Ведмідь і Маркович.

Потім розпочалася серія привітань. Її відкрив представник Центральної Ради Є.Онацький. Він же й задав тон у висвітленні найактуальнішого з точки зору київських державотворців питання про автономію України та ставлення до неї Росії. Беззастережно стоячи на засадах автономії, він у той же час відверто заявив, що “виразна антиукраїнська політика тутешніх представників Тимчасового уряду застала Центральну Раду послати до Тимчасового уряду делегатів з докладною запискою”, у якій “докладно висловлено всі потреби українського народу”, але петроградський уряд “не зрозумів або не захотів зрозуміти наших домагань”⁸³. Є.Онацькому заперечив його ровесник Р.Бжеський: “Попередні промовці казали про автономію... Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії?”, – звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши “не боятися самостійності”. “Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною”, – твердив він⁸⁴.

Проте на захист ідеї автономії виступили всі старші учасники з'їзду і прибулі з Києва представники Центральної Ради – М.Шраг та О. Шульгін. Є.Онацький, підносячи тодішній ідеал українських політиків, заявляв, що без Російської Федерації “нас можуть роздавити, знищити”, як переконливий аргумент він наводив сумні долі у Першій світовій війні Румунії та Сербії⁸⁵.

Селянин Г.Одинець мав свої підстави виступити проти незалежності: “Самостійності нам не треба, – у безапеляційній манері твердив він, – бо будуть знов гетьмани та королі, а сього нам не треба”⁸⁶. Молодий український діяч Ф.Коломийченко, який навчався у Москві і брав активну участь у роботі тамтешньої української громади, а на з'їзді представляв свою рідну Борзнянщину, теж виклав свою, щоправда, досить плутану точку зору на проблему: “Говорилося, що після автономії мусить бути самостійність, що Україна має право на це. Але ми не знаємо, що буде далі. Може через рік вся Європа стане федерацією народів. Самостійники хочуть, щоб люди України були рівні з другими народами. На українському конгресі говорилося про широку автономію на федеративних началах. Ми бачим, що у України одібрано було автономію, значить, автономія не є щось певне. От тому ми хочемо якнайширшої автономії, яка б забезпечила волю народу”⁸⁷. Такі ж погляди він пропагував і в часописі “Шлях”: “Само бо поняття “широка автономія” – не є щось закінчене, сформоване. Поняття се лише каже про вихід народу на шлях вільного життєбудівництва, про змогу утворити життя якраз згідно бажанню всього народу”⁸⁸. Останнє твердження, на нашу думку – ключове для розуміння позиції лідерів української революції у 1917 стосовно статусу майбутньої України.

У вже згадуваній, досить солідній доповіді Г.Стаднюка всі аргументи “за” і “проти” автономії знаходять своє логічне завершення. З усього видно, що автор сумлінно попрацював над статистичним матеріалом. Викриваючи вороже ставлення Росії як централізованої держави до України, він показав, що “хозяйствена політика російського правительства не тільки не допомагала як слід розвитку нашого хозяйства, а ще й часом дуже шкодила нашим интересам”⁸⁹. Але свою доповідь він закінчив закликом: “Слава російській Федеративній демократичній республіці! Слава національно-територіальній автономії України!”⁹⁰

Таким чином, учасники Українського з'їзду продемонстрували значну внутрішню суперечливість у ставленні до Росії та обґрунтуванні потреби автономії для України. З іншого боку, докладний аналіз цього питання на з'їзді повністю підтвердив висновок, зроблений В.Верстюком, що “автономізм і самостійництво” не є “принципово різні підходи до державницької ідеї”, а виступають різними тактичними кроками у “досягненні одного й того ж результату” – побудови Української держави. “Автономізм – це поміркованіша, обережніша тактика”⁹¹, – зауважує вчений.

Представники проросійськи настроєних сил стримано поставилися до ідеї автономії. Один з керівників чернігівського “Крестьянского” союзу М.Кулябко-Корецький висловив надію, що рішення з'їзду “будуть обмірковані холодним розумом”⁹². Проте інші делегати і гості, що вітали з'їзд (понад 20 осіб) були сповнені віри в автономію як панацею від усіх лих.

Учасники з'їзду заслухали і низку інших доповідей. До речі, унікальний інтерес склав би зміст доповіді І.Коновала про організацію українських сил на Чернігівщині. Але, на жаль, у брошурі його не відтворено. Досить скупко сказано, що після довгих обговорень (про учасників дебатів теж не йдеться) з'їзд ухвалив резолюції. Можливо, упорядники брошури та й газетного тексту побоювались імовірних репресій або утисків і розкривати всю “кухню” руху вважали передчасним.

Отже, вищезазначені резолюції передбачали:

1. Організація українців має своїм завданням обороняти національно-політичні права української людності; керувати її політично-революційною роботою; здійснювати у житті автономний лад; виконувати постанови Центральної ради і інших центральних українських інституцій.

2. “За для цього організація має об'єднати всю українську людність губернії, з якою метою складаються в українській частині губернії – селянські, волосні, міські, повітові і губерніяльна українські ради”.

3. “Платформою для організації українців на Чернігівщині є домагання широкій національно-територіальній автономії України і федеративно-демократичної республіки у Росії”.

Подальші шість пунктів стосувалися, власне, засад утворення і функціонування місцевих органів українських рад, перелічених у 2-му пункті⁹³. Порівняння змісту чернігівських резолюцій з рішеннями Центральної ради засвідчує їхню подібність.

На відміну від доповіді І.Коновала доповідь О.Карпинського із земельного питання викладена досить детально. Її автор твердить, що “земля України” – “багата, родюча, переважно чорна”, “а селянам живеться неможливо, бо в ході скасування кріпацтва їм землю дали гіршу і мало”. Він же називає й такі факти, як брак “доброї освіти на рідній мові”, брак “кооперації й кредиту, погані шляхи сполучення, слабо розвинуті промисли й фабрики”. Виклад О.Карпинським позиції української демократії в аграрному питанні чіткий і недвозначний: передача всієї землі до Національного фонду, “яким би порядкував сам народ через Сейм”⁹⁴. Природно, що аграрна тема викликала значний інтерес, а її обговорення проходило бурхливо. Але попри палкі пристрасті, що вирували на з'їзді, можна твердити, що загалом селяни були налаштовані доброзичливо, спокійно, охоче і позитивно реагували на заклики своїх лідерів, таких як Т.Осадчий – зробити так, щоб “все

обійшлося без сокири і бешкету”⁹⁵, а це доказує, що програма аграрної реформи, запропонована українськими діячами, їх цілком задовольняла.

Потім на з’їзді пролунала ще одна “засекречена” доповідь, яку зробив В.Базилевич. Її зміст не потрапив на шпальти газет чи сторінки брошури, бо стосувалась вона військового питання. Учасники з’їзду зустріли доповідь з великим інтересом. У дебатах зіткнулися дві далеко не тотожні точки зору. В.Елланський твердив: “Нам теж треба мати військо”, а Є.Онацький уточнював: “Військо потрібне, але не для того, щоб воювати з російською демократією”⁹⁶. Зрештою, перемогла друга точка зору і більшістю голосів пройшла резолюція у військовому питанні, основні положення якої зводились до того, що “з’їзд визнає потрібним якомога скоріш: 1) організувати українське військо; 2) справу переведення всієї організації українського війська повинен взяти на себе тільки Український Генеральний Військовий комітет”⁹⁷.

Наприкінці з’їзду пройшли вибори. До Центральної ради обрали Є.Онацького. Він пройшов замість вибулого М.Рубісова. До губернської ради від м. Чернігова обрали І.О.Коновала, Г.В.Стаднюка, Т.І.Осадчого, Плюща (на жаль, в тексті відсутні ініціали) та В.О.Базилевича. Вони набрали відповідно 91, 90, 79, 66 і 63 голосів. Повіти у цьому органі були представлені так: Кролевецький – Андрієвським (можливо, Віктором), Гурбою Павлом; Чернігівський – Курдюком Іваном і Макаренком; Конотопський – отцем Григорієм Полуботком і Довгим І. Г.; Глухівський – Петачем Микитою і Шумським Василем; Борзенський – Коломийченком Хведором (так у тексті – Автори) і Зебницьким Юрієм; Ніжинський – Проценком Володимиром та Демиденком Юхимом; Сосницький – Виноградським Андрієм і Олещенком Мироном; Остерський – Кирієвським Іваном і Довгодьком Кузьмою; Городнянський – Гандишем Степаном і Кривцовим Олексою; Козелецький – Нагорним Х. і Буряком Петром. Таким чином, всього до ради обрали 25 осіб.

Привертає увагу відсутність у раді представників п’яти північних повітів. Але на з’їзді вони були присутні, більш того, з’явилися несподівано для його організаторів. Виходячи із збігу у часі національного та селянського з’їздів, можемо зробити цілком ймовірне припущення, що маємо справу з делегатами саме селянського з’їзду, які завітали на український. Делегати від північних повітів “дуже обурились, що їх нібито не хочуть прийняти до автономної вільної України” та заявили, що “вони, хоча не вміють розмовляти по-українському, але завжди були, єсть українцями і просять їх від вільної України не одштовхувати”. Після деякого сум’яття з’їзд визнав їхні повноваження та ухвалив резолюцію: “Зважаючи на те, що на з’їзд з’явилися представники північних повітів Чернігівщини і в своїх привітаннях зазначили, що вони не хочуть при майбутньому будіванні автономії України те-

рять історичного зв’язку з рідною землею і прохають від імені пославших їх селян прилучити ті повіти до краювої організації – Центральної Ради, – з’їзд постановив уважати Суражський, Стародубський, Мглинський, Новозибківський та Новгород-Сіверський повіти за українські”⁹⁸. Ця дивовижна і для царських, і для наступних, радянських, часів селянська ініціатива – теж породження революції.

З’їзд пройшов організовано, без особливих ексцесів, за виключенням збільшовиченого матросу з Кронштадту Н.І.Точоного. В порядку виключення головував І.Шраг надав йому слово, але зал освистав промовця.

Підсумовуючи цю задовгу розповідь про Перший національний з’їзд у Чернігові, проведений майже одночасно з Другим військовим з’їздом у Києві, треба зазначити, що він продемонстрував значний потенціал українства в губернії. Він по-новому висвітлює роль селянства в українській революції, показавши, що воно здатне на конструктивні дії. За наявності авторитетного і організаційно спроможного керівництва його можна було підпорядкувати і повести за собою шляхом революційних перетворень, але без розрухи та кривавих усобиць. Знову ж таки не можна не згадати про символічне співпадання – з’їзд завершив свою роботу того дня, коли у Києві проголосили І Універсал Центральної Ради.

Реакція в губернії на його появу не змусила себе довго чекати. 20 червня І Універсал оприлюднила “Черниговская земская газета”, до того ж двома мовами – українською та російською. Трохи згодом з’явився й коментар, а саме: “Це перший і певний крок всього українського народу проти централізму, проти тої стіни, яка стоїть на шляху до волі...”⁹⁹ Йдеться про позицію певної верстви населення, пов’язаної з земським рухом, але те, що такі настрої були доволі поширеними, свідчить й інформація з повітів. 15 червня І Універсал проголосили у Кролеві, влаштувавши для цього справжнє свято з хоругвами, церковними співами, урочистим молебнем та мітингом, “який затягнувся до пізньої ночі”. “Цікаво зазначити, – свідчив сучасник, – що не дивлячись на вороже ставлення багатьох до оголошення універсалу, ніхто з промовців не виступив проти”¹⁰⁰. У Борзні надзвичайні повітові земські збори, заслухавши І Універсал, схвалили його зміст і висловили побажання, щоб “Чернігівські губернські установи були пристосовані (підпорядковані – Автори) у найближчому часу центральному українському урядові”¹⁰¹. Звичайно, побували й негативні, навіть ворожі оцінки дій УЦР, але влітку 1917 р. вони не виглядають визначальними.

Формування ставлення до Центральної ради як вищого владного органу автономії (а в перспективі й національної держави) проходило повільно, суперечливо, але невідворотно. Цей процес обумовлювався дією численних незбалансованих, часто взаємовиключаючих факторів, що робило перебіг подій зигзагоподібним, непередбачуваним, неконтрольованим.

Тогочасне політичне життя на теренах Чернігівської губернії далеко виходило за рамки традиційного трикутника: Тимчасовий уряд – Центральна рада – більшовики. Не треба закривати очі на ту обставину, що в губернському центрі, та й по всій Чернігівщині, діяло чимало єврейських і польських партій. Стосунки чернігівських українців з їхніми представниками були достатньо дружніми. До міста часто приїжджали відомі діячі єврейського руху, котрі прихильно ставилися до українських проблем. Так, 6 жовтня у Чернігові лекцію на тему “Національне питання і Установчі Збори” прочитав Б.Борухов – лідер і засновник партії “Поалей-Ціон”. Автор газетного повідомлення, який, судячи з усього, залишився задоволеним лекцією, підкреслив, що на ній з’явилося чимало публіки, насамперед молоді. “Лектор виявив себе повним послідовним і ідейним федералістом”. Опісля розпочалися дебати, котрі закінчилися опів на другу ночі. В них взяли участь представники єврейських партій та організацій, меншовик т. Познанський і члени УПСР – М.Шраг та В.Елланський. Цікаво, що українські есери, особливо М.Шраг, закликали до послідовнішого і чіткішого проведення “націоналізації війська”¹⁰².

Ще тіснішими встановилися взаємини з порівняно нечисленною, але активною і консолідованою польською громадою. На виборах до міської думи поляки й українці йшли єдиним списком. Справжнє братання відбулося на українському вічі 4 серпня. Воно розпочалося з привітання польських союзників, яке польською ж мовою “сказав до українців Д. Карпинський”. Голова польського клубу д. Ретінгер “збив протиукраїнські доводи кадетів..., вказав, що Центральна Рада веде мудру політику і йде певним шляхом до відтворення автономних форм... В кінці д. Ретінгер закликав всіх українців з’єднати всі сили, без різниці партій, щоб передовсім здобути національну волю, а вже після того взятися за боротьбу класову”¹⁰³. 1 жовтня в день столітньої річниці смерті польського національного героя Тадеуша Костюшка польські організації вирішили організувати національний хід по вулицях Гончій, Богоявленській та Мстиславській до будинку Дворянського зібрання, в залі якого планувався мітинг. Після учасники урочистостей мали направитися до міського костьолу.

На тлі цих, якщо й не зовсім ідилічних, то принаймні цілком прийнятних взаємин у гірший бік виділяються стосунки з представниками російських партій. Справа навіть не в традиційній ворожості кадетів щодо українських планів розбудови автономії. Серед останніх у Чернігові якраз панували інші настрої. Так, 8 вересня Чернігівська міська дума ухвалила резолюцію про ставлення до Всеросійської демократичної наради, яка повинна розпочати свою роботу 12 вересня у столиці новопроголошеної республіки. В документі йшлося про те, що “вітаючи проголошення Урядом республіканської форми правління..., ми вважаємо, що Тимча-

совий уряд, рахуючись з ясно виявленими вимогами як українського, так і інших народів Росії, повинен чіткіше визначити своє ставлення до державного ладу і сказати, що республіка повинна бути демократичною і федеративною, що народам Росії повинно бути забезпечене право на автономний устрій, що Уряд повинен безперечно проводити в життя підготовку автономних установ”. Окрім того, члени думи вважали доцільним, щоб до складу Уряду були “введені представники всіх політичних демократичних партій і груп...”, але в той же час він мусить діяти самостійно, без залежності від тієї чи іншої структури, підтримуючи контакти з усіма органами революційної демократії в цілому. Щодо самої Наради, то вирішили – ідею схвалити, але із застереженням: вона “не повинна привласнювати собі законодавчих прав”. Резолюцію запропонували представники Української партії соціалістів-федералістів, але її підтримали і кадети.

Проте все ж таки лише незначна частина російської демократії визнавала право українців на автономію, як, наприклад, Р.Ганжа, котрий вважав справедливим, що “Україна повинна мати школи і всі установи на рідній мові; український народ повинен сам керувати собою; Україна повинна мати своє національне військо; і сама буде порядкувати українською землею”¹⁰⁴.

Така чітка позиція хоча й поєднувалася з традиційними уявленнями про розподіл владних функцій у демократичній Російській Федерації і нерозривність зв’язків між Росією та Україною, швидше виняток із правила. У великій за обсягом статті П.Батуриця “Вибори до Конотопської міської думи” наводяться аргументи, які використовували російські соціал-демократи (меншовики) проти своїх українських колег під час виборчої кампанії. Меншовики заперечували наявність української гілки соціалізму: “Уж не два ли социализма на свете?”; звинувачують членів УСДРП у “віковій буржуйності”. Посилаючись на українську історію, вони твердять: “Там немає такого вчення і нема героїв!”. Звичайно, ці інвективи тепер можуть викликати тільки іронічну усмішку. І сам П.Батуринець слушно зауважує: “Немовби історія російської соціал-демократії так уже давно укорінилася в історію і густо проросла героями. Якими?” Автори цих критичних, м’яко кажучи, закидів, якими вкриті шпальги повітового органу місцевих есдеків “Конотопские известия”, очевидно, приписують своїм противникам власні наміри, звинувачуючи їх (звичайно, бездоказово) у палкому прагненні “засадити осиновий кілок у серце москаля”. Натомість постійна лайка щодо В.Винниченка та інших генеральних секретарів, полуботківців, богданівців свідчить про вороже ставлення до українського руху. Важко не погодитися з автором публікації, що “деякі місця тієї “критики” можна рахувати зразками безглуздя, шовінізму, нетактовності і нерозуміння справи”¹⁰⁵. І рік не тільки у тому, що все це робилося в запалі передвиборчої боротьби, де, як відомо, всі засоби добрі.

Впадає у вічі інше: представники російської соціал-демократії (меншовики) – в цілому найдемократичніший, поміркований і толерантний загін російського партійного загалу – без вагань беруть на озброєння найбрутальнішу зброю з арсеналу російських шовіністів передвоєнного зразка, про яких С.Петлюра писав свого часу, маючи на увазі насамперед сумнозвісну книгу С.Щоголева: “І якщо вірити панові Щоголеву, то українське суспільство – це якесь вмістище злих намірів зіпсованости, нечесности, а його діячі – якась банда підозрілих людей, яку треба обходити здалека, як заразу – чуму або проказу”¹⁰⁶.

Революційні події певною мірою посилювали це протистояння. У нього поступово втягувалося і сільське населення. Про реакцію на дії дезертирів ми вже писали. Вкрай негативно зустріла принаймні більш свідомо частина чернігівських селян звістку про напад на вояків Богданівського полку. Певну роль у формуванні такого ставлення зіграли, ймовірно, матеріали “Черниговской земской газеты”, редакція якої не приховувала свого співчуття до потерпілих. Ось типовий зразок їхніх публікацій: “Коли ж боярські селяни принесли вдень богданівцям їсти, то кірасири прогнали селян, приказуючи: “Вот мы покажем хохлам автономию, мы скоро заведем порядки старые”. Взагалі ж кірасири увесь час ляпались та погрожували Центральній Раді та всім українцям”¹⁰⁷. Проте багато людей дізналися про побиття українських вояків і з перших рук. Так, у листі до І.Шрага від 4 серпня 1917 р. член Держанівського волосного виконавчого комітету Козелецького повіту (тепер Носівський р-н) Макар Трухан писав: “Як маєте іще хоч і крапельку здоров’я, будьте ласкаві, клопочіть перед Київською Українською Радою, Чернігівською Просвітою, щоб вони прийняли участь в ділі розслідування душоубства Богданівців найскоріше...”. Цей чоловік далі розповідав, що їздив до Києва 25 – 26 липня, щоб побачитися з сином, котрий служив у полку ім. Б.Хмельницького, і той казав йому: “Тікай, батьку, бо тут донці та карасири з нами, українцями, в великій ненависті, то щоб не скоїлася бійка”¹⁰⁸.

Щодо представників більшовицької партії, то в губернії довгий час вони не користувалися ні повагою, ні впливом. Ставлення до їхніх дій було однозначно ворожим. Так, на початку липня 1917 р. у м. Сновську Городнянського повіту (тепер м. Щорс) пройшов тритисячний мітинг, зібраний місцевою радою робітничих і солдатських депутатів з нагоди відомих подій у Петрограді. Учасники мітингу ухвалили резолюцію, в якій засудили “криваві анархічні виступи більшовиків і анархістів, висловили повну довіру радам робітничих, солдатських і селянських депутатів і коаліційному урядові, закликали революційну демократію повести енергійну боротьбу з контрреволюційними виступами більшовиків”. На Другому загальногубернському з’їзді Рад, котрий проходив 15 – 17 липня у Чернігові, делегат Горловський – представник знову ж таки Сновська – заявив, що причини

кризи, яку переживає країна, криються “у шкідливому впливові більшовиків і кадетів”. До речі, цей з’їзд ухвалив резолюцію на підтримку Центральної Ради¹⁰⁹. Більшовиків чи навіть осіб, що співчували їхній програмі, лише зрідка обирали до органів місцевої влади. Автори написаної за радянських часів біографії поета В.Нарбута (молодшого брата Г.Нарбута) підкреслили, що довгий час після Лютневої революції він був єдиним гласним Глухівської повітової земської управи, котрий співчував ідеям більшовизму¹¹⁰. Осінь 1917 р., яка принесла загострення становища, збільшила як чисельність його прихильників, насамперед на півночі губернії та серед солдатів, так і ступінь негативного сприйняття більшовизму іншою частиною населення.

У цілому, 1917 р. виявив великий потенціал українського руху в губернії. Йому поталанило на беззаперечного лідера – І.Шрага, авторитет якого визнавали не лише місцеві українці, але й політичні опоненти. Тісний зв’язок І.Шрага та його послідовників і вихованців з провідниками УЦР значною мірою обумовив орієнтацію національно-визвольного руху в регіоні на Київ, що яскраво засвідчив Український губернський з’їзд. З часом вплив української ідеї на Чернігівщині мав стійку тенденцію до посилення.

4. Наростання суспільної кризи

Досить важко розмежувати два етапи революції, якщо аналізувати її перебіг з позиції невеликого провінційного Чернігова та аграрної губернії. Але, на нашу думку, своєрідним зламом – переходом від більш-менш спокійної доби до кривавої хуртовини осені і зими 1917 р. можна вважати кінець червня – початок липня. Вибір дати досить умовний, але достатньо обґрунтований місцевим матеріалом. Справа не лише в тому, що у Петрограді настає так звана липнева криза, а у Києві оприлюднюють II Універсал.

Суттєвіше позначається на повсякденному житті чернігівців ситуація з продовольством, яка погіршувалася. Преса повідомляла про спричинену голодом тривожну ситуацію у північних повітах і попередила, що “подекуди назріває щось подібне до голодних бунтів, якими можуть скористатися “слуги старого режиму”¹¹¹. У самому Чернігові забезпечення населення продовольством та товарами першої необхідності за встановленими урядом твердими, тобто низькими, в умовах 1917 р., цінами, складалося не найкращим чином: з 1 липня були запроваджені картки на цукор – по півтора фунта (російський фунт – 0,409 кг) людині в

місяць; хліба із житнього борошна відпускали по два фунти на дорослого і фунт на дітей щодня, білого хліба не видавали взагалі, пшеничне борошно дозволялося придбати, тільки маючи рецепт лікаря. Решту необхідних продуктів населення мало купувати за ринковими цінами, які не всім виявлялися по кишені. Влада взяла на облік гас, дрова, вугілля, мануфактуру. Централізоване забезпечення всім необхідним, щоправда в міру можливостей, поширювалося на установи, навчальні та лікувальні заклади тощо. Так, директор Борзнянської чоловічої гімназії пізньої осені 1917 р. прохав повітову продовольчу управу відпустити для 332 учнів 26 пудів 24 фунти гасу на тиждень з розрахунку 2 фунти на школяра.

Як повідомляли чернігівські “Известия...”, “при теперішньому порядку отримання хліба стогін стоїть серед обивателів, їм доводиться о другій годині ночі йти в чергу, і були випадки, що, простоявши до 12 год. дня, хліба не одержували. Жительки Бобровиці і навколишніх місць в 2 год. ночі йдуть, щоб зайняти чергу... На Московській вулиці їх перестривають солдати (особи, вдягнуті в солдатську форму) і відбирають гроші”¹¹². В чергах стояли переважно жінки. Взагалі чимало жінок-селянок та міщанок мусили дбати про свої родини самостійно. Різке погіршення матеріального становища вдарило по них особливо боляче, змушувало цих вічних трудівниць вдаватися до незвичних методів боротьби, які, втім, повністю відповідали духові доби. Так, 10 травня “хлібопекарки”, жінки, які торгують на ринку власноручно випеченим хлібом, прийшли до будинку Ніжинської міської думи із скаргою, що їм не продають борошна, а отже, вони позбавлені заробітку. Автор замітки недвозначно вважав, що це – провокація, бо у чималому натовпі – приблизно 150 душ – “шніряли” якісь підозрілі чоловіки. Вони й підбурювали до виступу невідомих жінок. Проте, очевидно, що роль невідомих “підбурювачів” явно перебільшувалася. Досить швидко, вже на початку червня міська дума знову змушена була повернутися до проблеми забезпечення “перепечаск” – так тепер назвала газета цих бідолашних крамарок, що не могли заробити на шматок хліба¹¹³. На думку авторів, додуматися до нападу на продуктові крамниці цілком могли доведені до відчаю жінки, хоча це не виключає й того, що їхніми виступами могли скористатися якісь політичні сили.

Ще більше занепокоєння викликала у населення інформація про “неблискучі” прогнози на врожай. Згідно з даними про стан хлібів і трав на 1 червня ріст озими значно погіршився: “Холодна і пізня весна затримала посів ярових, а травнева посуха була дуже несприятливою для їхнього росту”. Аналогічно виглядала й картина стану кормових трав. Від повені постраждало 17 тис. десятин озимини – з них 4 тис. так і залишилися непересіяними¹¹⁴.

Ці узагальнюючі відомості підтверджуються розпачливими звістками з місць. Із с. Ксендзівка Кролевецького повіту (тепер с. Пролетарське Коропського райо-

ну) повідомляти: “Жара... , паша вигоріла... , скот голодний”¹¹⁵. Аналогічна інформація: скарга на відсутність дощу, яка “недобре позначилася на рості хлібів” – надійшла із сіл Борзнянського повіту – Красилівки (тепер Бахмацького району) та Шаповалівки¹¹⁶.

Людей лякала також і небувала, як для тих часів, дорожнеча на традиційні товари. Так, у містечку Мена Сосницького повіту (тепер райцентр) велику рогату худобу продавали за кругленьку суму від 100 до 500 руб., середній селянський кінь йшов за 100 – 300 руб., а гарний – 700 – 900 руб. У с. Чемері Козелецького повіту за чоловічі чоботи просили 80 руб., жіночі – 75 руб. Для порівняння – у травні 1915 р. на Чернігівському ярмарку гарного коня можна було придбати за 80 руб., дійну корову за 60 – 70 руб., а середню і за 40 – 50 рублів. Гарні нові чоботи коштували тоді 5 – 6 рублів.

Загальна дорожнеча разом з війною породили і різке зростання розцінок на виконання сільськогосподарських робіт. Так, з с. Гусинка Городнянського повіту повідомляли, що “відчувається брак робочих рук”. Косарям платять по 7 руб., а грабарям – до 3-х у день. Із с. Рудня Новгород-Сіверського повіту (тепер Сумська обл.) писали, що “робочі руки теж подорожчали неймовірно”. Косарю-підлітку платять 4 – 5 рублів у день. Причиною високих цін вважали будівництво залізниці неподалік села. Робітник з конем міг заробити там до 18 – 20 рублів у день.

Жнива, як і очікувалося, не принесли високого врожаю, а відтак і заспокоєння в селі не настало. У вересні 1917 р. губернська влада встановила нові “тверді ціни” на хліб. Вони зросли вдвічі, але, ясна річ, не задовольнили селян. Із с. Перелюб Сосницького повіту (тепер Корюківського району) скаржилися, що у них зовсім не вродив хліб. Ціна на нього підскочила аж до 11 руб. за пуд, купити ніде. Із с. Красилівки Борзнянського повіту повідомляли, що врожай середній, подекуди низький. Сподівалися тільки на картоплю. Цікаво, що селяни на сході прикинули: раз свого хліба може не вистачити, то доведеться купувати у сусідської поміщиці. Щоправда, на її товар уже були покупці – інтендантство і Борзнянська продовольча управа. Відтак сход ухвалив: цей хліб із села не випускати. Крім картоплі, селяни вивозили на продаж гриби, овочі, фрукти, які добре вродили 1917 р., залишки полотна, але хліб притримували.

На такому тлі досить швидко у губернії звичайними стали ексцеси, про які скупі повідомляла преса: “В Ніжині декілька днів нема хліба... Члена продовольчої управи Коломійцева двічі побили. Місцеві селяни свого зерна не дають, а поміщицьке – не дозволяють вивозити. Для ревізії до повіту відправлені військові автомобілі із озброєними солдатами”¹¹⁷. Жителі с. Дівовка Мглинського повіту (Росія) не здали державі жодної голови худоби. Досить часто ненависть селян до верховної влади виливалася на голови односельців – представників місце-

вої влади, до речі, обраними на ту чи іншу посаду волею самих же селян. Так, у с. Горбів Чернігівського повіту (тепер Куликівського району), хтось підпалив оселю голови волосної продовольчої управи і за сумісництвом волосного виконавчого комітету.

Справедливості ради треба відзначити, що далеко не по всіх селях так гостро реагували на ситуацію. Так, навіть у грудні 1917 р. дописувач з с. Макишина Городнянського повіту твердив, що до 1 серпня у селі було чимало “безладдя”, а тепер селяни “живуть тихо, спокійно, чекаючи на здійснення своєї мрії – про землю і волю”¹¹⁸. Якщо це правда, то цей оазис був швидше винятком, ніж правилом. Бо пізньої осені ситуація в губернії вже майже не контролювалася владою. До всіх лих додалося і загострення класової боротьби. З с. Красне Конопського повіту (тепер Бахмацького району) повідомляли: “На ґрунті продовольчої справи палять щоночі у багатіїв клуні з хлібом”¹¹⁹.

Як відповідь на падіння життєвого рівня населення, його маргіналізації зростала хвиля крадіжок, грабунків, різних насильств, посилювалася разом з тим і жорстокість людей. Подекуди вона набувала крайніх форм. Влада виглядала безсилою і катастрофічно втрачала авторитет. Так, якщо у червні громада с. Сядричі Чернігівського повіту (тепер селище Деснянка) ще прохала владу посилити заходи по боротьбі з конокрадством, то у серпні селяни с. Кудлаївки Новгород-Сіверського повіту вдалися до самостійних дій. Вони закопали живцем у землю двох жорстоко побитих конокрадів. Такі випадки не поодинокі. Деякі з них потрапляли навіть на шпальги всеросійських газет. Цю інформацію досить активно використовували сучасні російські історики. Один з них для ілюстрації своєї тези, що сільський “мир” мав багатівкову традицію самосудів над злодіями, а тому сплеску цієї форми насильства в 1917 р. “хай і під новими гаслами, але із дотриманням попередньої первісної ритуалістики дивуватися не доводиться”, навів приклад, коли жителі с. Макарич Суразького повіту (тепер Росія) зарили живцем у землю викритого злодія¹²⁰. У с. Попівка Конопського повіту солдати, що поверталися додому, розібрали солом’яний дах у солдатки (так!) і хотіли її пограбувати. Але їх затримали розлючені селяни, які ледве не вчинили над грабіжниками самосуд.

Дописувач із Городнянського повіту повідомляв, що селяни с. Грабів (тепер Ріпкинського району) вчинили самосуд над односельцем, запідозреним у крадіжці. Його жорстоко побили і спалили живцем у горні для обпалювання глиняного посуду. Цей же автор спостеріг та відзначив і дві типи, мабуть, не тільки для тієї доби обставини. Народ виніс вердикт, що “свобода принесла з собою всі ці жахи”, а з іншого боку, незважаючи на нелюдську жорстокість розправ із злочинцями, кількість останніх не зменшується¹²¹.

Розклад армії став ще одним могутнім дестабілізуючим чинником, який поси-

лив рівень насильства. Спочатку з’являлися лише деякі повідомлення про дезертирство: друкувалися поодинокі звернення до втікачів із фронту, повідомляючи їхні повні особисті дані, адресу, попереджаючи, що родичів позбавлять казенної пайки. Потім пішли в хід цілі списки “самовольно отлучившихся.” Але, в будь-якому разі, реально зупинити цей процес влада не змогла. По суті, це визнала і громадська думка. “Черниговская земская газета” у передовій статті відзначила, що, незважаючи на зусилля Тимчасового уряду, дезертирство набрало сили стихії. Усі спроби зупинити її марні, бо, очевидно, що боротися з “темнотою мас вже запізно, а тим паче покладати надії на здоровий глузд, їм притаманний”¹²².

Починаючи з вересня, солдати перетворилися на справжню Божу кару. Причому, це вже були не дезертири, а вояки тилкових гарнізонів або ж частин, що проїжджали військовими ешелонами по території губернії. Останні найбільше полоняли нападати на горілчані склади або заводи. Так трапилося у с. Бахмач, де чотири дні поспіль (з 4 по 7 листопада) грабували казенний завод. Можна собі тільки уявити, що пережили в ці дні місцеві жителі, які стали заручниками п’яної солдатської орди. Неприховане мародерство вчинили військовослужбовці на станції Крути: вони пограбували товарні вагони, але не соромилися і крадіжок у пасажирів. З Атюшської волості Кролевецького повіту (тепер Коропського району) добродій Д.І.Мотис писав про солдат гарнізону зі станції Алтинівка: “Що вони роблять, прямо горе! Усе грабують. Ідуть на луг, – забирають сіно. Беруть з клунь хліб. А дівчата, землі української краса, як гинуть. Соромом криються карі очі і остається непокритою коса. Люди “заражаються венеричними хворобами...”¹²³.

Такий же жах творився і в Чернігові. За свідченням очевидця, місто опинилося під владою бандитів. Він навіть низку обурливих фактів: чоловікам, котрі повертаються додому з дружинами поночі, доводиться платити за останніх “викуп”. На “Білому мосту” офіцер мусив викласти 35 рублів, аби врятувати дружину. Грабунки трапляються щоночі. Негідники гвалтували школярів, що повертаються додому із другої зміни приблизно о 8 годині вечора. У ніч із 5 на 6 жовтня позвірячому вбили чернігівського старожила Балабанова, а його оселю на Бобровиці пограбували. Мародери майже повністю знищили дачі на Подусівці. Окрім крадіжок продуктів, чинилися й акти вандалізму: вибите скло, поламані рами, двері, зіпсовані меблі. Всі ці злочини в один голос мешканці Чернігова приписували солдатам міського гарнізону. Автор статті в “Черниговской земской газете” ремствував: “Ніхто не застосовує ніяких заходів, не діють численні у нас у місті організації, як рада робітничих і солдатських депутатів”¹²⁴.

До слова сказати, вищеназваний орган навряд чи міг би щось вдіяти. Цікаву інформацію з цього приводу наводить у своїх спогадах Д.Дорошенко. Коли 13-й

піхотний полк, солдатів якого у місті вкрай боялися, такі “збунтувався”, то рада робітничих і солдатських депутатів запросила губернського комісара до себе “порадитись, що робити”. Він побачив товариство, “яке було дуже перелякане”. Причому всі присутні вину за виступ солдатів покладали на більшовиків – їхнього місцевого лідера, “зовсім молоденьку панночку” Соню Соколовську і якогось “вусатого і товстого як кіт унтер-офіцера”¹²⁵. Цей “бунт” без особливих зусиль з боку влади завершився мирно: солдати помітингували і повернулися до казарми, обравши собі нового командира. Але так було не завжди.

22 жовтня натовп солдат (майже тисячу чоловік) серед білого дня – о четвертій годині – “зірвали залізні двері тютюнової крамниці Левітіна і розгромили її повністю”¹²⁶. Трохи пізніше Ніжин опинився “в обіймах страшної анархії, яку спричинили люди в шинелях. З 1 по 4 листопада вони грабували і трошили горілчані склади”, “багацько лавок розбито і спалено, по місту йшла війна”. Характерно, що її зупинили частини українців – вояків полку Тараса Шевченка¹²⁷. За подібним сценарієм розвивалися події у Конотопі, де “дві роти українського куреня смерті” роззброїли місцевий гарнізон, яким верховодили конотопські більшовики. У їхніх підопічних відібрали кулемети, броньовики і одну гармату. Усіх солдат відправили до Московського округу. Щоправда, про грабунки у замітці не йдеться. Також немає прямих вказівок на участь солдатів у “бешкетах”, що мали місце у Новгороді-Сіверському 11 – 12 листопада. Але було пограбовано три крамниці і кооператив. А от горілчаний склад вдалося відстояти. Ясна річ, що всі ці та багато інших грабунків, знущань, насильств творилися у п’яному стані, що рідко коли закінчувалося добром. У с. Мости Сосницького повіту (тепер Бахмацького району) трагічно загинуло дев’ять чоловік, намагаючись пожититися дармовим спиртом.

Аналогічних фактів можна навести чимало. Напади, грабунки, самосуди, вбивства, гвалтування, п’яні бешкети, підпали стали явищем ледь не буденним, накрили колись спокійну губернію кривавою хвилею. Мабуть, ці малопримемні речі притаманні кожній революції, а особливо чітко вони проявилися у 1917 р. Носіями їх стали знову ж таки солдати російської армії. В. Андрієвський у своїх спогадах чимало місця відвів розповіді про майже тотожну ситуацію в Полтаві, де “правив бал” “зłodійський” “четвертий полк”. Він вважав, що дислокація по містах України полків “з розбишак” – то була своєрідна помста командувача Київського військового округу К. Оберучева Центральній Раді за те, що “вона тримала тоді в Києві два українських полки: “Богданівців” та “Полуботківців”. Цікаво, що у спогадах ситуація у Полтаві порівнюється з чернігівською: “наш “4-й полк”, то ангели у порівнянні до тих, що стоять у Чернігові”¹²⁸.

Д. Дорошенко свого часу відзначив, що “держання під зброєю в запіллi вели-

чезних контингентів війська робило лиш те, що ради солдатських депутатів (а були вони майже в кожному місті, де тільки стояла яка військова частина) ставали розсадниками большевизму і взагалі ворожих до уряду настроїв, а самі залоги робили всякі бешкети, які буквально руйнували всяке нормальне життя, як це було, наприклад у Чернігові та Полтаві”¹²⁹. Сучасний російський історик, аналізуючи ситуацію у Смоленській губернії, дійшов до такого висновку: “В непролетарських губерніях з великою кількістю військ саме солдати грали роль рушія революції. Вони часто бували зачинщиками “беспорядков” і в ряді місць контролювали ситуацію...”¹³⁰. Ні повітові, ні губернські владні органи, ні сам Тимчасовий уряд з цим солдатським революціонізмом впоратися не міг. Мешканці сіл, міст та містечок інколи покiрно терпіли знущання, а часом чинили самосуд над окремими злочинцями, котрі потрапляли їм до рук.

Доречно зазначити, що в губернії на сільськогосподарських роботах, як правило, в поміщицьких маєтках, використовували австрійських полонених (це, ймовірно, збірна назва, яка засвідчувала приналежність до армії, а не національність). Так от, спочатку про них нічого поганого не писали і не говорили взагалі. Навпаки, селяни заздрили цій дармовій силі і прагнули використовувати їхню працю у власних господарствах. Але, зрештою, і цей контингент став революціонізуватися. Сучасні дослідники пов’язують цей факт з тим, що полонені прагнули здобути для себе певних політичних прав. Коли ж їм у цьому відмовили, вони стали виявляти непокору. Конкретні випадки “були зафіксовані в селах Мала Кошелівка, Бобрик, в економіях П. Галагана та графа Мусіна-Пушкіна. Але вони були нечисельні, носили локальний характер і були швидко придушені”¹³¹. У пресі почастишали повідомлення про втечі військовополонених. Поміж німецьких, угорських прізвищ зустрічаються й українські: Михайло Гошко, Герасим Словак, інші. Враховуючи те, що на 1 серпня 1917 в губернії знаходилося 9 727 полонених, не треба дивуватися наявності серед них грабіжників і вбивць. Так, у м. Седнів вони побили 83-річного чоловіка. Але в цілому військовополонені поводитися пристойніше, ніж солдати російської армії.

Проте, справедливості ради треба підкреслити, що стихія розкладу, всюдозволеності охопила й українізовані військові частини. Влітку та на початку осені 1917 р. багато крові попсувала чернігівцям банда грабіжників. Коли її нарешті знешкодили, то серед бандитів виявили і двох солдатів 2-го Українського Чернігівського полку – Тарасенка і Симоненка.

Природно, що цей “солдатський” дестабілізуючий фактор у поєднанні з селянськими виступами, дорожнеченою, страхом перед голодом, холодом, наростанням кримінальної злочинності та постійними супутниками таких “смутих” періодів – інфекційними хворобами (у 1917 р. у губернії лютувала дизентерія)

вкрай загострив ситуацію, зробивши її прямо-таки вибухонебезпечною. Влада виглядала безпорадною. На думку радянського історика В.Щербакова, “передень Жовтневої революції на Чернігівщині характеризується як повне безвладдя і панування анархії... Все навколо уявляло бурхливу стихію”¹³².

5. Встановлення влади УНР

Промовистий факт – якщо події Лютневої революції відзначалися в краї як всенародне свято, викликали масу очікувань на краще, породили чимало привабливих перспектив, то прихід до влади в Петрограді більшовиків був сприйнятий як щось скороминуще, випадкове, неприємний, навіть ганебний епізод. Ніякої радості, урочистості, тільки непевність, страх і розгубленість. Повалення Тимчасового уряду багато хто сприйняв як початок кінця Росії. Якийсь “Проезжий” закликав (наводимо текст мовою оригіналу): “Граждане! Бойтесь данайцев, дары приносящих! Слушайте только директив Киевской Украинской Центральной Рады и Генерального Секретариата. В единении – сила! Не для того украинцы добились воли, чтобы ее утопить в братской крови на потеху Вильгельма и его наймитов”¹³³. Політична платформа цього аноніма вкрай суперечлива, але його страх перед більшовизмом, неприйняття його дій, передчуття грізних, кривавих подій – незаперечні.

Схожі настрої характеризували і ставлення місцевих органів влади до подій у Петрограді. Особливу цікавість викликає постанова надзвичайного засідання Новгород-Сіверської міської думи від 30 жовтня 1917 р. Різно засуджуючи “повстання більшовиків”, висловлюючи їм повну “зневагу й бойкот”, вимагаючи суду над “верховодами” і винуватцями, думці звинуватили Тимчасовий уряд у нехтуванні своїми обов’язками і потуранні більшовизму. “Уряд повинен уміти запобігти злочину: вбиті громадяни, згвалтовані жінки, грабунки громадського і приватного майна хуліганями та чорносотенцями, що пристали до шайки більшовиків – це гріх і потурання Тимчасового уряду та його агентів”, – твердили вони, немовби передбачаючи ще страшніші катаклізми¹³⁴. Але це прозріння прийшло занадто пізно. Довгий час на Чернігівщині, як і по всій країні в цілому, на деструктивний характер діяльності більшовицької партії не звертали належної уваги саме ті, хто мусив дбати про безпеку держави й розуміти парадигму розвитку подій.

Збагнувши ситуацію, 31 жовтня відреагувала Чернігівська міська дума. Вона закликала (мовою оригіналу): “все живые государственные силы города Черни-

гова сплотиться вокруг нея и самыми решительными мерами поддержать революционную власть в лице Временного правительства и краевых органов этой власти Центральной Рады и Генерального Секретариата.”¹³⁵. За таких обставин на Чернігівщині дізналися про проголошення III Універсалу УЦР. На думку Д.Дорошенка, саме він привіз до Чернігова з Києва звістку про створення УНР. Губернський комісар відразу ж завітав на засідання міської думи: “Моя справа викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що іде “страшний бій”... Тепер в думі дебатовали над тим, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повноваженнями... Спочатку мої слова зустріли гробовою мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи на перебір стали просити слова, і відомий нам гласний (член чернігівської ради депутатів) гістичним голосом заповів, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції”¹³⁶.

На українську владу, яка утверджувалася в губернії в цей же час – далеко не найкращий для державотворення, чимало людей переносили свої негативні емоції, жах перед непевним майбутнім, багато хто шкодував за великою Росією. “Отже, ми вже в межах Української Народної Республіки, – з гіркотою констатувала редакція “Черниговского края”, – в жахливий для Росії дня державної конвульсії Рада звернулася до народів України з урочистим універсалом. Серця українців повинні забитися радістю, але радістю, яка отруєна тим, що самостійність Української Республіки проголошена не народом і всього за кілька днів до оголошення виборів... до Всеросійських народних установчих зборів”¹³⁷.

Але навіть автори наведених рядків розуміли, що УЦР, на відміну від більшовиків, закликала не знищувати систему влади що склалася, а “вжити всіх заходів для закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що є органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв’язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя”¹³⁸.

Отже, 8 листопада чернігівська дума прийняла резолюцію в якій, між іншим, визнала УЦР “як парламент та Генеральний Секретаріат як вищу краєву владу”¹³⁹. Для міського самоврядування Чернігова це цілком логічний крок, адже протягом всього 1917 р. воно виразно виявляло українофільські настрої. Інші громадські організації та установи міста об’єдналися у комітет громадської безпеки, створений за ініціативою думи, тобто підтримали її. Таким чином, влада і формально, і фактично опинилася в українських руках. Мабуть, місцева рада робітничих і солдатських депутатів, в принципі, була спроможна зайняти іншу позицію. Однак резолюція більшовиків про передачу влади радам не пройшла через те, що в останню мить їх не підтримали постійні союзники в Чернігові – члени партії По-

алей-Ціон. Натомість більшовицький переворот знайшов співчуття серед частини представників лівих українських сил. 29 – 31 листопада в Чернігові пройшла конференція волостей і гарнізону Чернігова, якою керував В.Елланський, фактично – лідер губернської організації УПСР. Серед іншого зібрання підтримало збройне повстання в Петрограді. Щоправда, самого В.Елланського за подібного роду дії керівництво українських есерів виключило із списків кандидатів до Установчих зборів.

Послідовною виглядає позиція й Борзнянського повітового земства, яке, засудивши дії більшовиків, заявило, що “визнаючи правительство Леніна (таким – Автори), яке не опирається на народні маси, а лише на частину їх, рішати загальнодержавні питання, керувати державою земське зібрання вважає неможливим і недопустимим”. Борзнянські земці й не подумали оплакувати Тимчасовий уряд, а єдиний вихід із становища вбачали у проголошенні вищим урядовим органом на Україні “Центральної Ради і Генерального Секретаріату”¹⁴⁰.

У цілому в регіоні досить урочисто відзначили настання нової влади. Д.Дорошенко так описав урочистості у губернському центрі: “1 грудня (за новим стилем – Автори) святкував оповіщення Української Народної Республіки Чернігів. З наказу губернського комісара всі урядові інституції й школи цей день були зачинені. Не працювали й установи земські. На майдані перед Спасопреображенським собором духовенство всього міста з єпископом Іоаном на чолі відправило молебень, перед початком якого було прочитано Універсал українською й російською мовами. Єпископ Іоан сказав слово до народу й до вояків і обійшов усі лави війська, кроплячи свяченою водою. По молебні відбувся парад війська. Пройшли усі частини залоги м. Чернігова – збройно й під українськими прапорами. Парад приймав в імені Українського уряду губернський комісар Д.Дорошенко, який в промові до війська з’ясував значіння свята. На святі було дуже багато народу, представники усіх державних і земських інституцій, міського самоврядування, учні середніх і низчих шкіл”¹⁴¹.

Приблизно за таким же сценарієм, хоча й без перших осіб губернського масштабу, проходило проголошення Української Народної Республіки у повітах. Збереглися повідомлення про визнання влади УНР Конотопською та Борзнянською думами. Щоправда, інколи проголошення нової влади відбувалися буденно, у робочому порядку, кажучи сучасною мовою. У Конотопі, наприклад, на мітингу дві тисячі робітників і службовців залізниці ще 4 листопада визнали Центральну Раду¹⁴². А 23 листопада загальні збори Конотопської ради робітничих і селянських депутатів спільно з ротними і професійними комітетами ухвалили: “Влада на Україні (має належати – Автори) Генеральному Секретаріату, створеному із соціалістичного елемента, влада на місцях – воєнно-революційному комітету, куди

посилають ради робітничих, солдатських, селянських депутатів”¹⁴³. Цю постанову можна вважати, хоча й дещо оригінальним, але все-таки визнанням УНР.

Усе ж таки у багатьох населених пунктах проголошення Універсалу відзначали як свято. Саме так проходила церемонія у с. Прохори Борзнянського повіту. Текст документа прочитав “свідомий українець – селянин Й.К.Сахно”. Вчитель Коломийченко виголосив промову. “На молебні піп почитував Богохраниму Україну і правителів її”, – повідомив дописувач¹⁴⁴. Урочистості з цієї ж нагоди відбулися у м. Корюківка Сосницького повіту (тепер райцентр). А новообране волосне земство с. Баби цього ж повіту (тепер с. Жовтневе Менського району) на першому своєму засіданні висловилося за Українську Центральну раду. Селяни Шабалинівської волості Сосницького повіту (тепер Коропський район) ухвалили аналогічне рішення. У самому повітовому центрі Сосниці підтримка нової Республіки, судячи з газетної інформації, теж пройшла урочисто, на мітингу, куди зійшлося майже три тисячі мешканців, у присутності керівників повіту.

Особливий інтерес викликає зміст постанови селян с. Блестови Крелевецького повіту (тепер Новгород-Сіверського району). Документ ухвалений 19 листопада після ознайомлення з текстом III Універсалу. У ньому сказано: “Щиро вітати Українську Центральну раду за оголошення Української Народної Республіки і підтримувати її всіма силами. Що ж торкається пропозиції руських большевиків, щоби передати владу на Україні совітам, то ми, селяни, рішуче протестуємо проти того і заявляємо, що єдиною владою на Україні визнаємо тільки Українську Центральну Раду”¹⁴⁵. У цьому тексті привертає увагу не тільки чітко означена воля сільської громади щодо підтримки УНР, але й та обставина, що більшовики прагнули до контролю на селі. Очевидно, у багатьох випадках їм це вдавалося. Там, де вони здобували перемогу, відкидалася українська влада. Отже, без перебільшення можна твердити, що встановлення української влади на місцях проходило в умовах гострого протистояння тих, хто її підтримував, і більшовиків.

Наведені факти свідчать, що Українська Народна Республіка користувалася значною підтримкою в Чернігівській губернії. Прочому як з боку громадськості, так і органів місцевого самоврядування. Оцінюючи мотиви такого вибору, історики радянського часу відзначали: “Займаючи до Жовтня великодержавні шовіністичні позиції, завзято їх відстоюючи, думи після перемоги соціалістичної революції без особливих вагань виступили на підтримку Центральної ради і її Генерального Секретаріату, розглядаючи їх в якості законної влади на Україні”¹⁴⁶. Маємо свідчення очевидця: “Наш повіт у своїй північній частині населений переважно білорусами, але досить було почути, що Українська рада дає тверду владу, як все населення стало на бік українських властей, бажаючи отримати звідти не лише землю, волю і хліб, але й порядок, якого давно вже не бачило в очі. Цікаво спостерігати, що

багато хто з особисто відомих нам як запеклі українофоби тепер чекають якнайкорішого встановлення порядку руками Київської Ради”¹⁴⁷. Такі сподівання населення одного з північних повітів губернії – досить типові для всього регіону.

Мабуть, не варто абсолютизувати цю причину. Зрештою, сама можливість її появи пояснюється значними успіхами української ідеї. Але дійсно, у листопаді – грудні 1917 р. принципово новим стало визнання влади УЦР місцевими самоврядуваннями, які в попередній період демонстрували не те що байдужість, а й навіть ворожість до українського руху. Скажімо, Новгород-Сіверська міська дума на засіданні 28 – 29 серпня категорично виступила проти приєднання повіту до України без “опитування населення”. Натомість, 14 грудня на своєму першому засіданні питання про приєднання до УНР розглядало Новгород-Сіверське повітове земське зібрання. Під час обговорення з’ясувалось, що вересневу постанову Новгород-Сіверської міської думи, на думку гласних, громадськість зрозуміла неправильно. Натомість дещо несподівано з’ясувалося, що остання, за словами представника міської думи Н.Шевєрдіна, таки визнає владу УЦР як крайову. Лише кінцеве вирішення питання про територію автономної України покладає на Всеросійські Установчі збори. Таким чином, попередню заяву думи було дезавуєвано. Що ж до земських гласних, то їх загальний настрій висловив голова земського зібрання А.А.Кононенко: “Ми, панове гласні, яких населення прислало сюди будувати, а не руйнувати, не можемо піти за народними комісарами. Рада кличе нас своїм універсалом до організованої, творчої народної творчості... Наші шляхи сходяться. Ми лише за Радою можемо йти (аплодисменти)”¹⁴⁸. Земство підтримало свого голову й одногласно постановило приєднатися до УНР.

У вітальній телеграмі на адресу УЦР зазначалось: “Зібрання має надію, що Центральна Рада прийме всі засоби, щоб забезпечить інтереси трудящого люду, встановить лад на Україні, заборонить народне багатство, пробудить в українській народності порозуміння сучасного політичного моменту й тим доведе спокійно Україну до Українських Установчих Зборів. З свого боку Земське зібрання в лиці своїх народних виборців буде підтримувати на місцях всі розпорядження Ради, направлені по цій дорозі. Зібрання тож має надію, що розпорядження Ради дадуть змогу організувати Всеросійську Федеративну Республіку й теж дадуть Всеросійським Установчим Зборам владу і силу зібранні тепер від них”¹⁴⁹.

Тут доречно наголосити на важливому, на наш погляд, моменті. Згідно з Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату влада останнього розповсюджувалася на Чернігівщину лише частково – виключалися чотири північні повіти, а саме – Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський. Тотожний з ними Новгород-Сіверський повіт автори документа з незрозумілих міркувань залишили у складі автономії. Звідси й реакція міської думи. Отже, резолюції

на підтримку УЦР в інших частинах губернії принципового значення не мали. Вони в будь-якому разі належали до сфери компетенції Генерального секретаріату УЦР. В такому разі йшлося насамперед про моральну солідарність з останньою. Інша справа – північні повіти. Згідно з положеннями Інструкції повноваження Генерального секретаріату “можуть бути розповсюджені і на інші губернії або на їх частини у випадках, якщо створені у цих губерніях на засадах постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого розповсюдження”¹⁵⁰. Отже, визнання місцевими самоврядуваннями вилучених частин губернії (безпосередньо, або у формі згоди взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів) зверхності УЦР означало легітимізацію її влади на цих теренах.

На нашу думку, поворот у ставленні Києва до питання про приєднання північних повітів до України стався відразу після повалення Тимчасового уряду та у зв’язку з підготовкою виборів до Українських Установчих зборів. У III Універсалі не знайдемо жодних виключень з складу Чернігівської губернії. Тоді ж український Центрвиборчком розіслав телеграми, в яких наказував місцевим комісіям, що займалися виборами до Всеросійських Установчих зборів, готувати нові вибори. Деякі місцеві комісії, в тому числі Новозибківська, спочатку відмовились проводити вибори до Українських Установчих зборів, мотивуючи тим, що їхні повіти не належать до України. У відповідь Центрвиборчком, наскільки це було можливим у тих умовах, починає тиснути на них з метою домогтися згоди на проведення виборів, і в результаті, після деякої затримки, Києву вдалося досягнути бажаного. Прийняття місцевими комісіями позитивного рішення щодо виборів було б неможливим без згоди на це органів місцевого самоврядування. Більше того, саме необхідність прийняття цього рішення змусила земства та думи північних повітів Чернігівщини покваліфікувати свою позицію стосовно приналежності до УНР.

Як з’ясувалось, найбільш проукраїнським виявився Стародубський повіт. Уже на першому засіданні переобраного на основі нового законодавства Стародубського земства 24 листопада 1917 р. було заслухано питання про приєднання до УНР. Доповідь зробив голова Стародубського українського товариства Ф. Кибальчич. Питання не викликало суперечок серед гласних, і після невеликого обговорення була ухвалена резолюція: “...Визнати: а) Стародубський повіт входить до складу автономної України; б) що вироблення закону о межах автономії відноситься до компетенції Всеросійських Установчих Зборів і в) визнати участь у виборах до Українських Установчих Зборів”¹⁵¹. На жаль, не вдалося знайти відповідного рішення Стародубської міської думи, але відомо, що 25 листопада вона відмовилась обирати делегата на Велику Білоруську Раду, мотивуючи це тим, що Стародубський повіт, уже приєднався до України¹⁵².

В інших повітах справи виглядали значно складніше. На початку листопада відмовилось приєднатись до УНР Мглинське земське зібрання, затягували рішення Новозибківське та Суразьке земства. Показовим є обговорення цього питання в Новозибківській міській думі. 9 листопада на своєму засіданні вона приєдналась до Всеросійського союзу міст. Водночас думі було запропоновано взяти участь у нараді цієї організації в Гомелі та у з'їзді Українського союзу міст у Києві. Вирішили послати гласних на обидва зібрання. 23 листопада на приватній нараді гласних думи оприлюднила свою позицію міська управа. Вона пропонувала щодо УЦР "...відрізнати, по-перше вимоги суто формального характеру, які впливають із сутності адміністративного управління, центром якого для нашого міста служить Чернігів і друге, визнання за Центральною Радою [повноваження] вищого органу урядової влади на Україні, до якої за географічним положенням належить вся Чернігівська губернія"¹⁵³.

Така позиція яскраво свідчить про розгубленість керівників думи перед подіями що розвивалися. Гласні ніяк не наважувались зробити рішучий крок. Мабуть, саме тому управа пропонувала дивну формулу: "Розпорядження, які йдуть від чернігівського комісара, є для міського громадського управління прийнятними". Управа також пропонувала визнати УЦР вищим органом урядової влади на Україні як з практичних міркувань (більшовицький заколот), так і тому, що в УЦР представлені всі народи, які проживають в Україні. Водночас управа залишала остаточне рішення щодо приєднання відкритим до всенародного голосування¹⁵⁴.

Але й через тиждень на засіданні думи 30 листопада питання вирішено не було. Лише 11 грудня дума нарешті спромоглася поставити крапку. Міський голова В.Г.Євтушевський, аргументуючи необхідність приєднання до УНР, заявив: "...Думка управи не суб'єктивна, а збігається з думкою мешканців міста Новозибкова"¹⁵⁵. Важко сказати, чи то справді була якась форма опитування, чи то просто голова висловив громадську думку. Гласний А.Ф.Афанасьєв, який робив доповідь з цього питання, заявив, що автономія України давно визнана Тимчасовим урядом, що оголошення республіки в Україні обумовлено політичним моментом, і що УЦР є органічним центром боротьби з анархією. У резолюції, ухваленій на пропозицію російських есерів, відзначалось: "Вважаючи, що Новозибківський повіт історично й адміністративно пов'язаний з Україною, що побутовими та економічними умовами свого життя він також до неї тяжіє, Новозибківська міська дума, обрана загальним, прямим, таємним і рівним голосуванням, визнаючи УНР як складову частину Росії, яка повинна бути демократичною Російською республікою, й Центральну Українську Раду та Генеральний Секретаріат – Вищими органами влади на Україні, висловлюється за те, що місто Новозибків належить

до Української республіки. Разом з тим Новозибківська міська дума вважає, що остаточне закріплення кордонів території Української республіки, а також остаточне включення міста Новозибкова, має належати Всеросійським Установчим Зборам, у відповідності до результатів плебісциту..."¹⁵⁶.

12 грудня питання обговорювалось Новозибківським повітовим земством. Попередньо воно запросило висловити свою думку з приводу приєднання до УНР усі волості й міські управління повіту. На їх основі ухвалена постанова: "...З огляду на ясно й певно виражену волю населення Новозибківського повіту про приєднання до України, Новозибківське Повітове Земське Зібрання, яке є виразником думки населення всього народу, санкціонує цю волю окремих волостей, міста та посадів..."¹⁵⁷. Передбачалось створити комісію для проведення виборів до Українських Установчих зборів.

На жаль, не вдалося знайти протоколів Суразького та Мглинського повітових земств, де б фіксувалося обговорення приєднання цих повітів до УНР. Але про сам факт ухвалення відповідних рішень відомо. 2 грудня на засіданні Суразької міської думи гласний А.З.Юдович оголосив рішення повітової земської управи щодо приєднання до УНР і запропонував думі вирішити питання позитивно. Дума погодилась і ухвалила провести вибори до Українських Установчих зборів. 4 грудня проблема обговорювалася в Клишівській думі Суразького повіту. Як зазначив гласний Поляков, агітуючи за приєднання до УНР, Суразьке, Новозибківське, Стародубське земства вже визнали владу УЦР. Інший гласний А.Я.Писин вважав: "Вирішуючи питання про Установчі Збори, Думі доводиться вирішувати питання принципове: чи приєднуємося ми чи до Великої України або до Великої Росії". В результаті обговорення дума одногосне визнала "бажаною і необхідною участь населення п. Клишів у виборах до Українських Установчих Зборів"¹⁵⁸. Місцеве самоврядування ще одного містечка Суразького повіту, Святська, прийняло аналогічне рішення 19 грудня.

У середині грудня в Києві отримали телеграму: "Київ. ГС. Мглина 432-15-16-13-130. Мглинське повітове земське зібрання постановило приєднатися до України. Голова повітової земської управи"¹⁵⁹. 14 грудня міська дума Мглина ухвалила: "Міська дума, яка є виразником думки всього населення Мглина, заявляє про приєднання до УНР й уповноважує Голову Думи повідомити про це Українську Центральну Раду"¹⁶⁰. Було також ухвалене рішення про участь у виборах до Українських Установчих зборів.

Отже, наведені документи свідчать, що органи місцевого самоврядування всіх північних повітів Чернігівської губернії, як того і вимагала Інструкція Тимчасового уряду, визнали свою приналежність до України. Цей крок не зумовлений якоюсь однією причиною: чи то розмахом руху за приєднання, до України, чи

тиском з боку УЦР, чи ситуацією, що склалася в листопаді-грудні 1917 р. Маємо комбінацію причин і, як наслідок, прийняті рішення. Їхня вагомість підсилювалася тим, що міські думи і земства, були найлегітимішими органами влади на той час. Звичайно, у рішеннях місцевих самоврядувань йшлося про автономну республіку у складі Російської Федерації. Але ж тоді навіть керманічі УЦР ще міцно тримались за ідею федерації і лише подальші події змусили їх проголосити незалежність УНР.

Привертають увагу досить пізні дати. Вони засвідчують великі сумніви гласних стосовно доцільності ухвалених рішень. Про жодну з політичних партій не можна говорити, як про постійного союзника українців у визнанні міськими думами влади УЦР. Спектр надзвичайно широкий: від більшовиків – до кадетів залежно від міста, часу і ситуації. Але все ж таки йдеться про антибільшовицьку акцію. Найпоследовніше українців підтримали російські есери, сіоністи, ОЄСРП. З рішень повітових земств та міських дум також видно, що вони залишали остаточне слово за Всеросійськими Установчими зборами, які б мали винести рішення на основі всенародного голосування у повітах. Але ж Установчі збори розігнали більшовики, а плебісциту ніхто не проводив. Після загибелі УНР і Української Держави (остання, між іншим, на переговорах з РСФРР відстоювала територію північних повітів) питання про приналежність північних повітів вирішували вже їхні переможці – більшовики.

Порівняно легко відбувся і перехід на нові позиції представників місцевої державної виконавчої влади. У нашому розпорядженні немає даних, які б демонстрували їхню ворожість до київської влади. Парадокс ситуації в тому, що досягнувши мети, яка здавалася на початку Лютневої революції майже неймовірною, українські сили потрапили у пастку – вони успадкували систему управління, яка швидко деградувала. Так, перед українською владою постала вічна проблема 1917 р. – повітові комісари заходилися вимагати коштів тепер уже від Генерального Секретаріату. Показовим у цьому відношенні є лист новообраного глави виконавчої влади Глухівського повіту д. Греся до губернського комісара. Копія, як зазначено в документі, надіслана до київського уряду. Повітовий комісар “має честь доповісти, що брак коштів на утримання комісаріату, ставить його у безвихідне становище і відразу, з перших же днів паралізує його діяльність, бо без грошей немає можливості нічого ні здійснити, ні зробити, ні виїхати на місце. Теперішній важкий перехідний час, навпаки, вимагає більших витрат коштів, оскільки постійно доводиться друкувати й поширювати різноманітні відозви, оголошення, попередження населенню; постійно необхідно виїздити в повіт, на місце, для умовлянь і переконувань сільських громадян; затим досить гостро стоїть питання щодо канцелярії комісара. Згідно положення про комісарів, на комісара покладено го-

ловування в цілій низці комітетів, комісій і в багатьох урядових установах, в залежності від цього в канцелярію комісара перейшов ряд допоміжних діловодств”¹⁶¹.

Своєрідним доповненням до цього послання може слугувати зміст розпачливої телеграми ніжинського комісара І.Ковалевського. Він повідомляє, що 5 місяців не одержував грошей, сам голодує, “підходить Різдво, а в служачих немає ні копійки, давно їм не плачено, уявіть моє становище хоч би перед кур’єрами і розсильними”¹⁶².

Такі ж настрої домінують і в офіційних листах інших повітових комісарів. Відповідь губернського комісара на одне з прохань, що надійшло з Борзнянського повіту, вражає своїм лаконізмом та безпорадністю, яка межує з відчаєм: “Губернський комісаріат сидить без грошей, як тільки Генеральний Секретаріат пришло, то переведу вам”¹⁶³. Трохи пізніше П.Савич, котрий виконував обов’язки губернського комісара, доповідав Генеральному секретарю внутрішніх справ: “Становище губернського і всіх повітових комісаріатів Чернігівської губернії найкритичніше. Ніяких сум на їхнє утримання, навіть джерел, які б могли прислужитися позичками, немає в наявності. Всі службовці повітових комісаріатів по декілька місяців, в тому числі і комісари, не одержують ніякої платні за службу”¹⁶⁴.

Якими б суттєвими не були інші фактори, що негативно впливали на державотворчу діяльність на місцях, але відсутність навіть не належного, а взагалі будь-якого її фінансування, повністю паралізували зусилля місцевого апарату навести лад у повітах та губернії в цілому. Навіть такі віддані українській справі діячі, як досить часто згадуваний на сторінках цієї книжки І.Ковалевський, очевидно, відчували себе покинутими напризволяще, зрадженими своїми київськими керівниками. Тим більше, що багато хто не мав інших засобів для існування, окрім платні державного службовця. Така ситуація не могла, природно, бути таємницею і для виборних, насамперед, волосних органів влади та й населення. До наших днів дійшов цікавий документ – мешканець с. Роїще (Чернігівський район) Григорій Зубок написав “прошение” “Его Превосходительству господину Губернскому старосте Черниговщины”, аби йому повернули власні кошти (17 руб. 75 коп.), які він витратив на утримання канцелярії волосного земельного комітету у с. Халаявин¹⁶⁵. Ми не знаємо, як прореагував гетьманський чиновник на заяву підприємливого селянина, але в контексті нашої розмови важливо наголосити, що такі речі були, очевидно, достатньо розповсюджені і не додавали авторитету УНР.

Як наслідок, задовго до цих подій плінність кадрів поміж представників влади – чиновників різних рангів – досягла небачених розмірів. 19 грудня чернігівська щоденна газета опублікувала інформацію, що наприкінці тижня губернський комісар Д.Дорошенко передає свою посаду заступнику П.Савичу. За його відсутності обов’язки має виконувати Р.Ганжа. Ходили чутки, що Центральна Рада планувала

на місце губернського комісара Леонтія Шрамченка, але його так і не призначили. До речі, останнього датованого документа у Чернігові Д.Дорошенко підписав 29 грудня – це було прохання про видачу “пособия” кур’єру губернського комісаріату, якого скоротили з посади і він дуже бідував.

Отже, у відповідальний час губернія залишилася без керманіча. Проте й критикувати за таке “дезертирство” не варто. Трохи пізніше – на початку січня 1918 р. – газета “Черниговский край” “порадувала” читачів приголомшуючою новиною: 1 січня у Глухові вбиті повітовий комісар В.Аммосов, мировий суддя Александрович, брати Трофименки і ще декілька осіб – всього 20 душ. Вважали, що більшовики задалегідь склали список і зробили собі “новорічний подарунок”.

Влада втратила й військову силу. “Фактично єдиною опорою губернського комісара у жовтні – листопаді 1917 р. деякий час лишався 2-ий батальйон 1-го українського полку. Однак на початку грудня і він був охоплений масовим дезертирством”, – стверджував Д.Дорошенко. До речі, саме цьому підрозділу доручили охорону резиденції губернського комісара. У січні 1918 р., коли постала небезпека захоплення більшовиками губернського центру і питання про організацію оборони перемістилося на перше місце у діяльності владних структур. Але, за свідченням Д.Дорошенка, більшовики “могли захопити Чернігів на цілий місяць раніше, ніж це сталося... Чернігів властиво був безборонний”¹⁶⁶. І якщо вони не спромоглися на це, то справа, звичайно, не у відсутності бажання: РСДРП(б) не мала достатньо міцних позицій у місті. У її рядах стався розкол. У свою чергу, доведене до відчаю населення сформувало добровільне об’єднання “Військовий союз”, досить швидко перейменований у “Перший Чернігівський загін Вільного козацтва”. Вони охороняли деякий час місто, але 19 січня 1918 р., не зустрівши будь-якого збройного опору, до Чернігова вступив червоногвардійський загін, створений із робітників Замоскворіччя, під командуванням лівого есера М. Порадіна.

Давно помічено, що найточніше сутність доби можна передати засобами поетичного слова. Талановитий український поет Грицько Чупринка так писав про настрої і враження першого революційного року:

Ще тільки блиснув промінь волі
Крізь чорні хмари та туман,
Ще не заграв на нашім полі,
Ще не зогрів пекучих ран.
І віє з вітром дух сваволі
На нас отрутою обман.
Кругом на стогнах, на руїнах
Кипить бурхлива суєта,

В непевних мріях та картинах
В туманах губиться мета.
І кров’ю скроплена країна
Синів готує до хреста¹⁶⁷.

Природно, що можна навести чимало аргументів на захист і виправдання вищих органів влади молодій державі, вказати на об’єктивні фактори, що гальмувало їхню роботу. Вони вже достатньо проаналізовані, і є і виправданням, і підставою для глибшого усвідомлення труднощів державотворення у нашій країні. Все це так. Але читаючи пожовклі від часу документи тієї далекої доби, гортаючи сторінки чудом уцілілих газет, не можна утриматися від нав’язливої думки, а чи все можливе для зміцнення української влади на місцях, зокрема в межах Чернігівщини було зроблено? Звичайно, це запитання риторичне, однозначних відповідей воно не передбачає. Поки що можна з певністю говорити тільки про те, що події 1917 р. створили низку унікальних шансів для українського народу, але повною мірою реалізувати їх так і не вдалося. Проте історія досягнень і невдач національно-визвольного руху, проголошення УНР на Чернігівщині, формування місцевих органів влади – не лише об’єкт академічного інтересу. Нам здається, що ця проблема не втратила своєї актуальності й тепер: знання досягнень наших попередників може стати своєрідним фундаментом для довгоочікуваних успіхів у процесі розбудови української державності у центрі й на місцях, а критичний аналіз і розуміння природи їхніх помилок та прорахунків слугуватиме за далеко не зайве застереження.

Примітки

¹ Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – 3 января. – С. 3.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 853. – Арк. 80.

³ История городов и сел УССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 51.

⁴ ЧЗГ. – 1917. – 7 февраля. – С. 2.

⁵ Булдаков В.П. Истоки и последствия солдатского бунта: к вопросу о психологии “человека с ружьем” // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 211.

⁶ ЧЗГ. – 1917. – 10 января. – С. 4.

⁷ Там же. – 31 января. – С. 4.

⁸ Там же. – 7 февраля. – С. 6.

- ⁹ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126.
- ¹⁰ Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 106.
- ¹¹ Колоницкий Б.Й. “Демократия” как идентификация: К изучению политического сознания Февральской революции // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М, 1997. – С. 116.
- ¹² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 853. – Арк. 118.
- ¹³ ЧЗГ. – 1917. – 13 марта. – С. 4.
- ¹⁴ Осьмачка Т. Мої товариші // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США (1945 – 1950 – 1995). – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV. – С. 366.
- ¹⁵ ЧЗГ. – 1917. – 13 марта. – С. 6.
- ¹⁶ Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – Кн. 4 (14). – С. 47.
- ¹⁷ ЧЗГ. – 1917. – 17 марта. – С. 6–7.
- ¹⁸ Там же. – 17 марта. – С. 7.
- ¹⁹ Там же. – 31 марта, 4 апреля. – С. 8.
- ²⁰ Там же. – С. 5.
- ²¹ Там же. – 26 мая. – С. 7.
- ²² Там же. – 11 апреля. – С. 9.
- ²³ Там же. – 28 апреля. – С. 6.
- ²⁴ Грицак Я. Українська революція. 1914 – 1923: Нові інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3 за 1997 – 1998 рр. – С. 263.
- ²⁵ Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-й рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США (1945 – 1950 – 1995). – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV. – С. 259.
- ²⁶ ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 7.
- ²⁷ Верстнок В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 115.
- ²⁸ ЧЗГ. – 1917. – 28 марта. – С. 5.
- ²⁹ Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937. – С. 144 (Репринт. відтвор. К., 1996.)
- ³⁰ ЧЗГ. – 1917. – 16 июня. – С. 9.
- ³¹ Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 148.
- ³² Там же.
- ³³ ЧЗГ. – 1917. – 27 июня. – С. 6.
- ³⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918) // Укр. іст. журнал. – 1992 – № 7 – 8. – С. 145 – 146.

- ³⁵ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 3.
- ³⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... – № 9. – С. 153.
- ³⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254 а. – Спр. 80. – Арк. 45.
- ³⁸ Там само. – Арк. 99.
- ³⁹ Там само. – Арк. 108.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... – № 9. – С. 149.
- ⁴¹ Там само. – С. 150 – 151.
- ⁴² Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 6 – 7.
- ⁴³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 254 а. – Спр. 80. – Арк. 1.
- ⁴⁴ Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 145.
- ⁴⁵ Булдаков В.П. Красная смуга. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 178.
- ⁴⁶ Гайда Ф.И. Указ. соч. – С. 148.
- ⁴⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12. – Спр. 1470. – Арк. 15 (зв).
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1.
- ⁴⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... – № 9. – С. 147 – 148.
- ⁵⁰ Киевская мысль. – 1917. – 28 марта – С. 6.
- ⁵¹ ЧЗГ. – 1917. – 28 марта. – С. 3.
- ⁵² ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 7 – 8.
- ⁵³ Там само. – Арк. 10 – 11.
- ⁵⁴ Чикаленко Є. Назв. праця. – С. 252.
- ⁵⁵ Ймовірно, що в цей час В.Модзалевський був єдиним відомим громадськості діячем комітету, бо Д.Дорошенко називає його головою. Див.: Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 147.
- ⁵⁶ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.
- ⁵⁷ Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 17. – С. 3.
- ⁵⁸ Герасименко Г.А. Указ. соч. – С. 150.
- ⁵⁹ Государственная Дума, stenograficheskie otchety. – Созыв 4, сессия 1, часть 2. – С-Пб., 1913. – Столб. 815.
- ⁶⁰ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.1788. – Оп. 2. – Спр.14. – Арк.181.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. I. – Спр. 1. – Арк. 1 – 2.
- ⁶² Там само. – Спр. 14. – Арк. 12.
- ⁶³ ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 4.

- ⁶⁴ Там же. – 2 июня. – С. 3.
⁶⁵ Там же. – 7 июля. – С. 2.
⁶⁶ Там же. – 27 июня. – С. 5.
⁶⁷ Там же. – С. 5.
⁶⁸ Український національно-визвольний рух – Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С. 496.
⁶⁹ Там само. – С. 427–429.
⁷⁰ История городов и сел УССР: Черниговская область. – К., 1983. – С. 123.
⁷¹ ЧЗГ. – 1917. – 9 июля. – С. 4.
⁷² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 6.
⁷³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 168.
⁷⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 36.
⁷⁵ Дорошенко Д. De Profundis. Памяти І.Л.Шрага, Ф.П.Магушевського і А.Г.Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Ч. II, III, IV. – С. 141.
⁷⁶ ЧЗГ. – 1917. – 17 марта. – С. 14–15.
⁷⁷ Український національно-визвольний рух... – С. 62.
⁷⁸ Там само. – С. 62–64.
⁷⁹ Перший Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 3.
⁸⁰ Український національно-визвольний рух... – С. 108–109.
⁸¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 54, 64.
⁸² ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1.
⁸³ Перший український з'їзд... – С. 5.
⁸⁴ Там само. – С. 16–17.
⁸⁵ Там само. – С. 17.
⁸⁶ Там само. – С. 20.
⁸⁷ Там само. – С. 19–20.
⁸⁸ Коломийченко Хв. На сучасні теми // Шлях. – 1917. – № 2. – С. 52.
⁸⁹ Там само. – С. 59.
⁹⁰ Там само. – С. 64.
⁹¹ Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х частинах). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 14.
⁹² Перший Український з'їзд. – С. 6.
⁹³ Український національно-визвольний рух... – С. 426–427.
⁹⁴ Перший Український з'їзд. – С. 27–28.
⁹⁵ Там само. – С. 31.

- ⁹⁶ Там само. – С. 39.
⁹⁷ Український національно-визвольний рух... – С. 429.
⁹⁸ Там само.
⁹⁹ ЧЗГ. – 1917. – 23 июня. – С. 3.
¹⁰⁰ Український національно-визвольний рух... – С. 433–434.
¹⁰¹ ЧЗГ. – 1917. – 27 июня. – С. 5.
¹⁰² Там же. – 20 октября. – С. 5–6.
¹⁰³ Там же. – 15 августа. – С. 6.
¹⁰⁴ Голос труда. – 1917. – № 3. – С. 2–3.
¹⁰⁵ ЧЗГ. – 1917. – 10 октября. – С. 6.
¹⁰⁶ Пелюра С. Статті / Упоряд. та авт. передмови О.Климчук. – К., 1994. – С. 125.
¹⁰⁷ ЧЗГ. – 1917. – 11 августа. – С. 14.
¹⁰⁸ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2.
¹⁰⁹ ЧЗГ. – 1917. – 21 июля. – С. 3.
¹¹⁰ Нарбут Т.Р., Устиновский В.Н. Владимир Нарбут // Ново-Басманная, 19 / Вступ. статья Г.Анджапаридзе; Сост. Н.Боголюбова. – М., 1990. – С. 320.
¹¹¹ ЧЗГ. – 1917. – 4 июля. – С. 3.
¹¹² Известия Черниговского губернского исполнительного комитета (далее – ИЧГИК). – 1917. – 2 сентября. – С. 4.
¹¹³ Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 13 мая. – С. 3; 8 июня. – С. 2–3.
¹¹⁴ ЧЗГ. – 1917. – 13 июня. – С. 4.
¹¹⁵ Там же. – С. 6.
¹¹⁶ Там же. – 9 июня. – С. 5.
¹¹⁷ Там же. – 6 октября. – С. 3.
¹¹⁸ Там же. – 8 декабря. – С. 7.
¹¹⁹ Там же. – 17 ноября. – С. 8.
¹²⁰ Телицын В.Л. Октябрь 1917 г. и крестьянство: поведенческий императив и хозяйственная обусловленность // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – С. 155.
¹²¹ ЧЗГ. – 1917. – 17 ноября. – С. 9.
¹²² Там же. – 13 июня. – С. 2.
¹²³ Там же. – 13 октября. – С. 6.
¹²⁴ Там же. – 13 октября. – С. 5.
¹²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини... – № 12. – С. 153–154.
¹²⁶ ЧЗГ. – 1917. – 3 ноября. – С. 5.
¹²⁷ Там же. – 17 ноября. – С. 9.
¹²⁸ Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині). – Нью-Йорк, 1963. – Т. I. – С. 86–87.

- ¹²⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – Т.І. Доба Центральної Ради. – С.141.
- ¹³⁰ Ильяхов А.А. Роль солдат в революции 1917 г. или кто “делал” революцию в Смоленской губернии // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – С. 104.
- ¹³¹ Лейберов О. О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916 – 1917 роках // Література та культура Полісся: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті: Матеріали міжнародної наукової конференції (25 – 26 жовтня 2001 р.). – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 140 – 141.
- ¹³² Щербаков В.К. Жовтневий період на Чернігівщині // Літопис революції. – 1927. – № 5 – 6. – С. 300, 301.
- ¹³³ ЧЗГ. – 1917. – 8 декабря. – С. 8.
- ¹³⁴ “В будущем этого не должно быть” (публікація В.Шкварчука) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 135.
- ¹³⁵ Український національно-визвольний рух... – С. 905 – 906.
- ¹³⁶ Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). – Мюнхен, 1969. – С. 192.
- ¹³⁷ Черниговский край. – 1917. – 10 ноября. – С. 4.
- ¹³⁸ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. – К., 1996. – Т.І. – С. 401.
- ¹³⁹ ЧЗГ. – 17 листопада.
- ¹⁴⁰ Там же. – 1917. – 15 декабря. – С. 7.
- ¹⁴¹ Дорошенко Д. Історія України... – С. 193 – 194.
- ¹⁴² ЧЗГ. – 1917. – 17 ноября. – С.9.
- ¹⁴³ Там же. – 8 декабря. – С.7.
- ¹⁴⁴ Там же.
- ¹⁴⁵ Там же. – С.4.
- ¹⁴⁶ Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Триумфальное шествие Советской власти. – К., 1987. – С. 99 – 100.
- ¹⁴⁷ ЧЗГ. – 1917. – 8 декабря. – С. 7 – 8.
- ¹⁴⁸ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 2. — Спр. 854. – Арк. 4.
- ¹⁴⁹ Там само. — Ф. 145. — Оп. 2. — Спр. 854. – Арк. 13.
- ¹⁵⁰ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. – К., 1996. – Т.І. – С. 214.
- ¹⁵¹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 786. – Арк. 11.
- ¹⁵² Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 2792. – Арк. 23.
- ¹⁵³ Там само. – Спр. 2788. – Арк. 313.
- ¹⁵⁴ Там само.

- ¹⁵⁵ Там само. – Арк. 150.
- ¹⁵⁶ Там само. – Арк. 151.
- ¹⁵⁷ Сергійчук В. Стародубщина завжди горнулась до матері України // Сіверянський літопис. – 1996. – № 3. – С. 4.
- ¹⁵⁸ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 2793. – Арк. 182.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 51 зв.
- ¹⁶⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 2786. – Арк. 85.
- ¹⁶¹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 254 а. – Спр. 80. – Арк. 141.
- ¹⁶² Там само. – Арк. 154 – 156.
- ¹⁶³ Там само. – Арк. 148.
- ¹⁶⁴ Там само. – Арк. 188.
- ¹⁶⁵ Там само. – Арк. 250.
- ¹⁶⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... – Мюнхен, 1969. – С. 204.
- ¹⁶⁷ Чупринка Гр. Благословіння // Шлях. – 1917. – № 7 (вересень). – С. 38.

Нарис II Виборчі кампанії 1917 р.

1. Вибори до міських дум

Протягом 1917 р. на Чернігівщині пройшло кілька загальнодержавних виборчих кампаній, небачених раніше за розмахом, ступенем відкритості, кількістю виборців, можливостями політичної агітації: вибори до міських дум, земств, Всеросійських та Українських Установчих зборів. За їх допомогою лідери Лютневої революції мали намір побудувати нову систему управління, яка б спиралася на демократичні засади. Щоправда, робили вони це в країні, де переважна більшість мешканців не мала щонайменшої уяви навіть про техніку голосування, не кажучи вже про можливість впливу на органи влади за допомогою демократичних інституцій. Як наслідок, у наступні роки претенденти на владу спиралися, здебільшого, на силові чинники для її досягнення. А переможець тих змагань, радянський режим, змусив на сім десятиліть забути про принципи вільного волевиявлення громадян.

Водночас та відчайдушна спроба запровадження демократії залишила яскравий слід в історії та значні обсяги матеріалів, які допомагають зрозуміти парадигму 1917 р. З чотирьох кампаній під час трьох виборчі голосували за партійними списками. В результаті дослідники отримали доволі точні дані грандіозних соціологічних опитувань населення, які проходили з червня 1917 р. по січень 1918 р. За ними можна відстежити динаміку змін суспільних настроїв. Зрозуміло, що організатори виборів проводили їх з іншою метою, але вже сучасники наголошували й на такому побічному результаті.

Першою за часом розгорнулася муніципальна кампанія. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Активне виборче право поширювалось на всіх громадян Росії. Пасивне отримували ті громадяни, які були пов'язані з конкретним містом чи проживанням у ньому на момент

складання виборчих списків, чи родом занять. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. Віковий ценз становив 20 років (спочатку планувалося 21). Майновий ценз і ценз осілості фактично ліквідовувалися (останній спочатку пропонувався терміном три місяці). Жодних обмежень для участі військових міських гарнізонів у виборах не передбачалось, необхідно було лише вчасно скласти виборчі списки (спочатку планувалося надати військовим право голосувати за місцем постійного проживання за дорученням). Позбавлені були виборчого права божевільні, глухонімі, засуджені, утриманки будинків терпимості, ченці. Не без вагань автори законопроекту погодилися на пропорційну систему виборів за партійними списками. Це рішення обумовлювалося необхідністю підготовки населення країни до виборчої кампанії до Установчих зборів. Враховуючи перехідний характер реформи, гласні обирались терміном до 1 січня 1919 р. Базові положення цього закону згодом повторилися у наступних нормативних актах, які регламентували вибори протягом 1917 р.

У Чернігівській губернії, як і по всій Україні, муніципальна кампанія тривала з кінця червня до кінця вересня 1917 р., але пік її досить чітко визначений другою половиною липня – другою половиною серпня. Усі вибори відбулися після проголошення І Універсалу УЦР, що мало суттєвий вплив на перебіг кампанії. В цей час український рух швидко прогресував, а партії, що його представляли, надолужували відставання від російських у розбудові мережі місцевих організацій. В абсолютній більшості міст вибори відбувалися в період після липневих подій і до виступу Л. Корнілова. То був період, з одного боку, відносної стабільності позицій Тимчасового уряду, тому багатьом політичним діячам, і українським у тому числі, здавалося, що революція скінчилася, треба лише закріпити досягнуте, а з іншого – період компромісу УЦР і Тимчасового уряду. В результаті під час муніципальної кампанії найвпливовіші влітку 1917 р. урядові партії меншовиків і есерів були дещо обмежені у боротьбі з кандидатами з українських списків. Вони не могли трактувати українців ворогами революції, як зробили це з більшовиками. Українські домагання, в принципі, визнавалися справедливими. Під час виборчої кампанії атмосфера в країні, на загал, виявилася доволі сприятливою для українських партій.

Природно припустити, що міським виборам Центральна Рада приділить особливу увагу, адже українізація українських міст і молоді теж – вельми актуальна проблема. Водночас брак національно активної еліти у містах гальмував процес державотворення. І. Лисяк-Рудницький твердив: “Мемуаристи та історики того періоду слушно наголошують на структурних труднощах, які перешкоджали в 1917 р. українській справі: недостатня національна свідомість мас, нечисленність провідних кадрів і брак у них досвіду та опанування українських мас чужонаціо

нальними елементами”¹. Сучасні історики теж надають цій останній обставині вирішального значення. За висловом Т.Гунчака, “ахіллесовою п’ятою української революції були міста”². “Зрозуміло, що у порівнянні з іншими опозиційними рухами український національний рух страждав від своєї слабкої присутності у великих містах”, – підкреслив Я.Грицак³. Звичайно, що ця вада з повною очевидністю виявилася вже пізніше, але ж не помічати таку особливість було просто неможливо. Між тим, спостерігається своєрідне відсторонення Центральної ради від цих виборів – ними начебто і займалися, але одним з пріоритетів УЦР муніципальна кампанія так і не стала.

Така позиція мала, безумовно, як об’єктивні, так і суб’єктивні причини. Як зазначалося, липень-серпень 1917 р. – це період активізації переговорного процесу, налагодження відносин з Тимчасовим урядом, який мав на меті домогтися, щоб “самочинному проголошенню автономії України надати певного правового статусу”⁴. Природно, що ці заходи поглинали всі сили, час та енергію не дуже досвідчених українських політиків. Стисло характеризуючи цю добу, М.Грушевський жодним словом не згадує про вибори, натомість всю увагу концентрує на розгортанні непростих українсько-російських взаємин, які весь час змінювались, причому у бік, не вигідний для українства. Цим, мабуть, і можна пояснити, чому українські лідери не приділили належної уваги виборам до місцевих органів влади і тим самим сприяли збереженню неукраїнського обличчя міст. У відомій праці П.Феденка на цьому моменті наголошується, але без зазначення конкретних винуватців: “Вибори до органів демократичного самоврядування в українських містах вліті 1917 р., – стверджує автор, – показали велику перевагу російських і жидівських партій... І в малолюдних містах – Умань, Рівне, Вінниця, Проскурів, Новоград-Волинський, Черкаси, Чернігів – українські партії мали в виборах до міських рад (дум) незначну меншість. Ці вибори відбулися за демократичним законом, в умовах повної свободи. Вони показують, чому політика Центральної Ради великою мірою “висіла у повітрі”: вона не спиралася на більшість міської людності, культурної і звичної до організації”⁵. Стосовно Чернігова, до речі, єдиного з названих тут міст, яке знаходиться на Лівобережній Україні, дослідник помилився, але з висновком щодо опори Центральної Ради у переважній більшості міст сперечатися не доводиться.

Доцільно звернути увагу ще на один аспект муніципальних виборів. Зрозуміло, що й Тимчасовий уряд, і Центральна Рада трактували їх як проведення своєрідної репетиції виборів до Установчих зборів. У такому випадку треба констатувати: Центральна Рада здійснила її не досить якісно. Проте, на думку авторів, у містах ситуація не виглядала зовсім програшною. Тут діяли потужні або, принаймні, політично структуровані осередки – місцеві комітети партій, громадські

організації, зосереджувалися кадри інтелігенції, створювалися друковані органи, формувалися і діяли кадри пропагандистів і агітаторів – іншими словами, були в наявності сили, котрі могли подбати про хід передвиборчої агітації та виборів. У даному випадку, мабуть, більше треба говорити про нездатність української демократії та її флагмана – Центральної Ради – утворити загальноукраїнський координаційний центр, котрий міг би направляти діяльність українських осередків у єдине річище, відтак вони були змушені керуватися власним баченням ситуації, що при всіх інших перевагах не дає відчуття єдності та перспективи.

Усе це повністю стосується і чернігівських міст. Українські партії з огляду на специфіку губернії – переважання орієнтації на Росію у північних та частково центральних повітах, мали шукати союзників: або застосовувати тактику єдиного національного блоку під гаслами національно-територіальної автономії України й федеративної перебудови Росії, або йти у спілку з близькими за ідеологією російськими партіями. На практиці в губернії не виявлено жодного випадку, коли б українські соціалісти блокувалися з російськими. Натомість у губернському центрі вдалося створити об’єднаний український блок, куди ввійшли переважно члени та симпатички УПСФ за підтримки українських есерів. Важливо наголосити, що до них приєдналося і польське коло, а також частина інтелігенції, що співчувала ідеї національного відродження. Це справді унікальне явище для України мало своїм результатом відносно більшість голосів – 27%. До речі, цей показник фактично дорівнював відсотку українців та поляків у місті на час проведення виборів.

Спробуємо відтворити реальну картину виборів до міської думи у далекому 1917 р. У Чернігові вибори призначили на неділю 6 серпня. З 25 липня по 5 серпня з 10 до 20 години видавалися посвідчення виборця (картки) – особисто або через повірених. Всього у списку виборців значилося 18 162 чол., потім ще додали декілька тисяч, в цілому активним виборчим правом могло скористатися 21 037 осіб – понад 50% населення міста, яке тоді оцінювали приблизно в 40 тис. душ. Дільниць для голосування налічувалось 11. Вони мали відкритися в приміщеннях окружного суду, Воскресенського церковнопарафіяльного початкового училища, сьомого початкового училища на Гоголівській вулиці, Жіночого міністерського училища, Чоловічого училища, Лісковичького училища, Думи, дворянського пансіону, страхового товариства, Жіночого єпархіального училища, казарм. 27 липня скінчився термін подання списків кандидатів. У члени міської Думи мали обрати 60 осіб.

Вибори пройшли достатньо організовано – виборчі комісії визнали дійсними 12 252 бюлетені (тобто 60% від тих, що мали право голосу, взяли участь у виборах і спромоглися правильно заповнити бюлетені). Результати виборів такі:

За список № 1 (блок соціалістичних партій) – соціал-демократичної (меншо-

вків), соціалістів-революціонерів, Бунду і народних соціалістів віддали голоси 3 198 виборців (26%). Блок провів до Думи 16 гласних.

Список № 2 – це більшовики та інтернаціоналісти. Вони отримали 363 голоси (3%) і 2 місця у Думі.

Список № 3 (партія Народної Свободи (кадети) та група позапартійних прогресивних виборців) відповідно 2 933 (24%) і 14 місць у Думі.

Список № 4 (блок демократичних організацій – українських, польських і профспілки службовців урядових і громадських установ) – набрав, як уже згадувалось, найбільше голосів – 3 345 (27,4%) і міг претендувати на 16 місць.

Список № 5 представила група “Порядок”, яка набрала 49 голосів і вибула з перегонів.

Список № 6 (союз дрібних торговців і промисловців) спромігся набрати 122 голоси, що забезпечило йому 1 місце.

Список № 7 (єврейські демократичні національні групи) здобув 884 голоси (7,2%), відповідно 4 місця в Думі.

Список № 8 (це знову ж “єврейський демократичний колектив”) – 835 голосів (6,8%) і 4 місця.

Список № 9 (єврейський соціалістичний блок, представники партій Поалей-Ціон, Сіоністської соціалістичної і єврейської соціалістичної) здобули 495 голосів (4%) і 3 місця.

Список № 10, який називається “група жителів”, отримав лише 28 голосів і, природно, жодного місця⁶.

Таким чином, до Думи потрапили представники 8 списків із 10. Доречно відзначити, що представники групи “Порядок” – це чорносотенне об’єднання, яке постійно цькувало український рух, не змогли провести до Думи жодного кандидата.

Український блок, хоча й отримав відносну більшість голосів, але, з іншого боку, зміг провести стільки ж гласних, скільки й представники російських соціалістичних партій та Бунду (список № 1). І першим, і другим “на п’яти наступали” російські кадети та прогресисти. Тільки через розпорошеність сил фактично по чотирьох списках порівняно мало місць здобули представники єврейських партій і організацій, але в цілому в Чернігові їхні позиції завжди були міцними. Зрештою українські сили так і не змогли повною мірою скористатися плодами своєї перемоги. Але не варто применшувати її значення. По-перше, вона показала, що запорукою успіху є єдність національно-демократичних сил. По-друге, засвідчила, яку важливу роль відіграє тяглість національно-визвольного руху, його укоріненість у свідомості суспільства, особливо, якщо ці фактори персоніфіковані. Тодішня преса писала не без підстав, що своїм тріумфом українці завдячують постаті І.Шрага:

“Це ім’я настільки популярне в місті, що досить було чернігівському обивателю... сказати, що в списку на першому місці І.Шраг, як цей обиватель охоче виявив готовність голосувати за національний блок”⁷, – стверджувала проросійська соціалістична газета “Голос труда”.

В інших містах губернії ситуація складалася по-різному. З тридцяти двох міст та містечок Чернігівщини у семи зустрічаємо безпартійні українські списки, які далеко не завжди мали суттєвий вплив. Найбільшого успіху досяг список трудівників-українців у Глухові – 33,5%. Це список окраїн, що йшов під українським прапором. У Ніжині “Просвіта”, раду якої обрали на зборах усіх українців міста, склала список з військовим товариством імені П.Полуботка. Не зрозуміло чому, але частина цього товариства мала окремих список. Разом вони отримали 13% голосів (з них 94% – це список “Просвіти”). У Городні товариство “Просвіта” разом із спілкою квартиронаймачів та польським товариством здобула 16,5%. Як зазначав один з сучасників: “Діапазон політичних переконань блоку дуже широкий, починаючи від есерів, соціалістів, кадетів, демократів-автономістів..., і до квартиронаймачів, але об’єднувачим мотивом були національні гасла”⁸. Власне, це й всі успіхи. В інших містах українські списки здобули значно скромніші результати: у Кролеві українська громада мала 6,8%, у Копорі – 5%, у Козельці – 4% голосів. Єдиним містом на півночі Чернігівщини, де українська громада виявилась спроможною хоча б виставити власний список, виявився Стародуб – 4,5% місць.

Українські партії на Чернігівщині партійних списків утворювали небагато. Лише в Глухові було щось подібне до українського соціалістичного блоку – 4,9% голосів. Тут “від українських соціалістів” пройшов до думи лише 1 чоловік – Олександр Коломієць. У Воронежі Глухівського повіту список Селянської спілки і УПСР мав 3,4% голосів. Сучасники відзначали безпорадність української організації в місті перед антиукраїнською агітацією приїжджих солдатів. Лише у Борзні Селянська спілка, де переважав вплив українських есерів, досягла певного успіху – 16,4% голосів.

УСДРП утворила окремі списки у двох містах губернії: Шостці, де партія здобула 40% місць в думі, та Конотопі. Свого часу П.Скоропадський, М.Шкільник⁹ та інші учасники тих подій відзначали, що залізничники були тією соціальною верствою серед робітників, що найбільш прихильно ставилась до українського руху. Вибори в крупному залізничному центрі Конотопі підтверджують це спостереження. Про передвиборчу агітацію українських соціал-демократів у Конотопі є цікава інформація у статті П.Батуриця. Агітацію вела “Юнацька спілка”, яка організувала “величезний мітинг-концерт”, мітинги для солдатів та робітників і навіть для “міщан”. “В день виборів (14 вересня – Автори) була впоряджена українська

гарба з волами. До гарби був приправлений великий квітчаний малюнок, споруджений самими робітниками. Потихеньку об'їхала гарба з бандуристом, місцевим робітником, усе місто, розповсюджуючи відозви, впоряджуючи в деяких місцях мітинги". Така проста, на перший погляд, тактика принесла 17 місць у Конотопській міській думі¹⁰. Варто звернути увагу ще на одну промовисту деталь: цю акцію, хоча і в день виборів, що за сучасними мірками є грубим порушенням виборчого законодавства, здійснили робітники.

У цілому по губернії за українські безпартійні списки проголосувало 3 354 виборці (3,8%), за українських соціал-демократів 4 583 (5%), українських соціалістів-революціонерів – 693 (близько 1%), соціалістів-федералістів – 3 467 – 3,7%. Разом 12 428 осіб або 13,5 %, що трохи більше середнього показника по Україні, який становив 12,15%. Причому Чернігівщина виявилася немовби розділеною навпіл. Її південні міста та губернський центр наближались за своїми показниками до Полтавщини, де українські списки, як правило, святкували перемогу, тоді як північ являла іншу картину. Вперше на цю особливість ще у 20-ті роки звернули увагу радянський історик З. Табаков та український історик і громадський діяч Д. Дорошенко¹¹. Специфікою губернії є також величезна кількість містечок, які були скоріше великими селами. Це наклало відбиток на результати виборів усіх впливових політичних сил.

Російські соціалісти у чотирнадцяти з тридцяти двох міст губернії дотримувались тактики соціалістичного блоку. Самостійний виступ їхніх партій – рідкісне явище: у Новозибкові за меншовиків проголосувало 11%, російських есерів – 13%, у Клинцях відповідно 46% і 6,5%. В окремих випадках соціалістичний блок досягав значного успіху. Так, у Кролевіці за нього проголосувало 33% виборців, у Новгороді-Сіверському – 42%, Злинці – 45%. Але на Чернігівщині соціалістичний блок частіше програвав вибори, ніж вигравав. У цілому тут помірковані російські соціалісти отримали 19 402 голосів – 20,95%. Це начебто відносна перемога, але водночас – найменший показник з усіх українських губерній.

Більшовики висували самостійні списки, крім Чернігова, ще в Конотопі – 12% та Клинцях – 9% виборців. У цілому по губернії – 2 267 голосів або 2,45%, тобто вибори вони провалили.

Списки кадетів балотувалися в семи містах, найуспішніше – в Чернігові. По губернії за кадетів проголосувало 4 699 виборців або 5,07%. Праві списки нібито значної популярності не мали – лише 407 голосів або 0,44%. Проте можна не сумніватись, що справжні досягнення лібералів і правих були більшими за рахунок непартійних списків. Так, у Конотопі соціалісти звинуватили спілку домовласників у чорносотенній (читай – правій) пропаганді; у Лужківці (тепер Росія) за відсутності партійних списків гласними стали колишні члени

“Союзу руського народу”, у Козельці до думи обрали декількох монархістів та ін.

Труднощі виникають з визначенням впливу єврейських соціалістичних партій. Відомо, що Бунд, крім Чернігова, фігурував у списках соціалістичного блоку в Конотопі (голосувало 500 виборців-євреїв), Глухові, Городні (мав у думі 3 місця – 13,3%), Стародубі; у Клинцях Бунд балотувався за есдеківським списком, в Борзні мав власний – 4%, у Ніжині ішов за списком єврейського соціалістичного блоку. Для більш рельєфного уявлення про Бунд та інші єврейські партії на Чернігівщині під час виборів наведемо кілька свідчень сучасників. Один з місцевих діячів Бунда С.Л. Софроневич зазначав, що у Чернігові Бунд – це група з кількох чоловік, а “на єврейській вулиці царями становища виявилась Поалей-Ціон”¹². У Козельці, за словами голови повітової ради селянських депутатів, бундівців було 20 осіб, поалей-ціоністів – 100, сіоністів – 200 – 250. За свідченням сучасника, “Бунда як організації в Ніжині нема. Є кілька бундівців, які слабо собі уявляють, що це таке”¹³. Саме ця обставина, напевно, змусила бундівців вступити в блок з іншими єврейськими соціалістичними організаціями, чого вони, як правило, не робили. Конотопська організація Бунду у листі від 24 травня зазначала: “В сенсі справжнього впливу на масу (навіть з демократичним елементом) доводиться віддати першість сіоністам”¹⁴. Зазначимо, що мовиться про одну з потужних організацій партії, чого не можна було казати про інші. Отже, вимальовується картина загальної слабкості Бунду та домінування сіоністів.

Єврейський соціалістичний блок у складі Поалей-Ціон і Об'єднаної єврейської соціалістичної партії (ОЄСРП) одержав у Чернігові – 4%, як об'єднання всіх єврейських соціалістів у Ніжині – 6% голосів. Окремо Поалей-Ціон балотувалася у двох містах, ОЄСРП у п'яти, але без особливого успіху. Загалом по губернії за самостійними списками названі партії отримали 1 450 голосів або 1,56%. До цього слід додати результат єврейського соціалістичного блоку – 989 голоси “за” – 1,07%.

Переможцями серед єврейської частини населення стали праві єврейські списки: сіоністів чи єврейських громад з майже обов'язковою участю сіоністів. Такі списки балотувалися принаймні у дванадцяти містах, і лише в Новозибкові з нез'ясованих причин сіоністи та єврейський громадський комітет йшли окремо (отримали відповідно 6,1% і 14,9% голосів). Найбільших успіхів сіоністи та близькі до них угруповання досягли у Новгород-Сіверському – 21,3%, Конотопі – 13,6%, Чернігові – 7,2%. Всього вони отримали 7219 голосів або 7,8%.

Тож на загал якогось одного лідера муніципальна кампанія на Чернігівщині не виявила. Отже, можемо стверджувати, що справжніми переможцями стали передвиборчі об'єднання без певного політичного забарвлення. Вони отримали 39%

голосів при середньому показнику по Україні – 9,8%. Інші результати виглядають доволі традиційно. Відзначимо також вищі за середньоукраїнські досягнення українських списків.

2. Земські вибори

Ще тривала муніципальна кампанія, як вже почали розгортатися вибори до волосних та повітових земств. Розтягнулися вони до листопада 1917 р., тобто захопили період різкого спаду авторитету влади, власне її розвалу та більшовицького перевороту. Разом з тим то був час упевнених кроків Центральної Ради, яка все менше оглядалася на Петроград у своїй політиці в Україні.

У сучасній історіографії, очевидно, через складність збирання і систематизації відповідних матеріалів майже немає аналітичних досліджень. Між тим, свого часу центральні органи влади, судячи з усього, покладали на них великі надії. Коментуючи закон від 21 травня, “Черниговская земская газета” підкреслила: “Керівники демократії усвідомлюють, що революція вимагає корінної ломки не тільки центральних, але й місцевих установ”¹⁵. Цим пояснюється прагнення вдихнути нове життя до нестанових виборних інституцій, таких як земства, муніципальні органи влади у містах тощо. З іншого боку, уряд з огляду на надзвичайні сподівання, котрі поклалися в Росії на Всеросійські Установчі збори, намагався привчити громадян до демократичних виборів і самому набути певного досвіду їхньої організації.

Відтак місцева преса приступила до активної пропаганди ідеї та організації виборів. У двох номерах “Известий” друкувався величезний (на 52 пункти) “Указ о производстве выборов волостных земских гласных”.¹⁶ Не відставала і редакція “Черниговской земской газеты”. Вона підкреслювала: “Основний принцип, на якому побудована реформа земського самоуправління – це широка його демократизація, надання права залагоджувати місцеві справи місцевим людям, причому не існує будь-яких переваг ні для капіталу, ні для крупного землеволодіння, ні тим більше для будь-якого одного стану, як то було раніше”. До прерогатив новоутвореної земської одиниці належали, окрім старих, добре відомих функцій, і нові: надання юридичної допомоги населенню, охорона громадського порядку й спокою, сприяння охороні праці; до них також переходили усі ті обов’язки, що раніше поклалися на волосні правління, а потім були передані волосним комітетам.

Органами волосного земства мали стати земські зібрання, які складаються із

гласних, обраних на 3-річний термін. Загальне число гласних могло коливатися від 20 до 50 чоловік і залежало від кількості населення у волості та постанови земської управи, яка обирається на такий же термін. На відміну від виборів до міських дум та до Установчих зборів до земств обирали за мажоритарною системою. Інші положення фактично нічим не відрізнялися від закону, який регламентував вибори до міських дум. Рекомендації з проведення виборів (23 пункти), викладені простою і доступною мовою, здається, передбачили всі можливі ситуації, шляхи розв’язання конфліктів, дали чіткі вказівки, як поводитися виборцям (“виборщикам”), аж до того, що вони повинні підходити до скриньки по черзі, по одному і в один ряд. Пізніше губернська преса надрукувала “Десять правил для виборця до волосного земства”¹⁷.

Ще більше уваги приділяли цій проблемі повітові друковані органи. Так, “Остерська хвиля”, повідомляючи про хід волосного українського з’їзду, котрий відбувся 23 липня у містечку Моревськ (тепер село Козелецького району), підкреслила: “Обговоривши справу щодо виборів до волосного земства, з’їзд виніс такі постанови: 1. Всі члени з’їзду повинні прийняти саму діяльну участь в виборах, а для цього повинні скликати своїх селян і пояснити всю вагу майбутнього земства; 2. Подбати всіма засобами, щоб земство було чисто народним, а не цензовим – поміщицьким; 3. Прикласти всі сили, щоб у нове земство ввійшли люде, які дбали б за загальні інтереси трудового народу; 4. Вибирати у земство повинні тільки тих людей, які домагаються безплатного переходу в руки трудового народу земель казенних, удільних, церковних, монастирських і поміщицьких”¹⁸. М.Могилянський закликав через місцеву газету всіх мешканців Городнянського повіту – чоловіків та жінок, які досягли 20 років, свідомо поставитися до виборів. “Хай вони пам’ятають, що всі вони кровно зацікавлені у тому, щоб волосне земство належним чином працювало заради спільного блага” – наголошував він¹⁹.

З іншого боку, зрозуміло, що не всі селяни читали газети, отже, існувала гостра потреба і в агітаторах, котрі б діяли на селах. Очевидно, що й таких працювало чимало. Вони прагнули знайти ще й інші аргументи, котрі б захолювали до участі у виборах. Так, один дописувач, що сховався за псевдонімом “Тромадянин”, закликаючи селян “віддати свої голоси тим людям, що мусять ставити вище над усе правду і закон”, підкреслив, що волосні органи будуть дбати “перш за все і більш за все про народну освіту “на рідній українській мові” та охорону народного здоров’я, тобто прагнув утвердити в свідомості селян думку про те, що ця влада вигідна насамперед їм. Окрім того, привертає увагу й український патріотизм “Тромадянина”: він вірить, що будуть порядкувати “вашими справами на користь Вашу і всієї України”²⁰.

Ще в одній газетній публікації ідеться про роль земств нижчого рівня у здійсненні

аграрної реформи. Автор бідкається, що “об відсталість нашого землеробства можна розбити всі наші реформи”²¹. З цим останнім твердженням важко не погодитися. Успішне запровадження волосних земських органів зіграло б суттєву роль у подоланні вікової відсталості селянства, відчуженості його від державного життя. Але хід виборів у губернії не давав надії на швидке розв’язання цієї проблеми. Російський історик В.Булдаков взагалі вважає невдало проведені муніципальну та земську кампанії ледь не фатальними для долі Лютневої революції: “Якщо вести мову про дійсно вирішальне інституційне зрушення, то воно пов’язано із заміною КГБ (Комітетів громадської безпеки – Автори) “правильно” обраними муніципалітетами...”²².

Природно, багато що залежало від рівня активності сільської громади, впливу та настроїв членів волосного виконавчого комітету, місцевої інтелігенції тощо. Так, на загальних зборах Волосківської сільської громади (тепер Менського району) ще 9 липня голова зборів А.О.Донець запропонував обрати сільську виборчу комісію для складання списків для виборів волосного земства. Можна припустити, що дякуючи такій завбачливості, вибори в селі провели належним чином. Але подібні приклади швидше виключення, аніж правило.

Вибори 27 серпня продемонстрували, що до демократичних виборів ні селяни, ні місцева влада не готові. Показовою у цьому відношенні є інформація про їхню організацію в с. Берестовець Борзнянського повіту. Тут обирали 16 серпня. “Виставлено 25 кандидатів, між ними і місцевий священик Євфимовський”. Техніка виборів дуже гальмувалася, бо селяни ще до цього не призвичаїлись. Кожний, хто записував на папірець кандидатів, дописував неодмінно і себе. “На виборах брали участь і жінки, проти котрих чоловіки говорили: “Оце, дожилися, – і баби у діло пішли. Що це за вибори, – коли і баба записку пише?”²³. Доречно наголосити, що с. Берестовець аж ніяк не пересічне і типове у губернії. Його особливість полягала у тому, що селяни тут були чи не найпередовішими в краї, значною мірою завдячуючи своєю швидкою “українізацією” та революційним ентузіазмом місцевому священику О.І.Євфимовському, якому його вороги докоряли, що він “всі свої сили віддає українській справі” і занедбав свої пастирські обов’язки. Він же – активний кореспондент “Черниговской земской газеты”, і герой багатьох заміток на її шпальтах. Природно, що “перед виборами панотець роз’яснював, що таке земство і яка од цього користь селянству”²⁴ – тобто здійснював агітаційну роботу. Але навіть у такому “передовому” селі вибори проходили з порушенням правил. Що вже тоді говорити про інші? Тут інтерес до виборчої кампанії виявився мінімальний. Це пояснювалося як розчаруванням у революції взагалі: “Революція мало внесла в наше село; ... немає ніякого піднесення почуттів у народі”, – сумно констатував дописувач із с. Горян Мглинського повіту (тепер Росія); “ці

вибори доказали, який незорганізований народ наш і як мало цікавиться або не хоче цікавитися він такими новаціями як волосне земство”, – вторив йому автор із с. Найтоповичі Стародубського повіту (тепер Росія)²⁵, так і загостренням продовольчої ситуації в регіоні, про що вже йшлося.

Окрім байдужості, негативну роль зіграли неписьменність, забобони, легковір’я. Цими вадами скористалися ворожі революції сили. Особливий вплив вони мали на забитих сільських жінок. Так, у с. Хотівля Городнянського повіту номер списку визначали за допомогою ворожіння і, таким чином, обирали “шкодоробів – бувших жандармів, стражників, городових та підпольних адвокатів”²⁶. Аналогічно картина виглядала в с. Тур’я цього ж повіту (тепер Щорський р-н). “Передвиборна агітація слабка, населення неохоче відвідувало збори, що висвітлювали це питання”. На збори людей збирали дзвоном. У день виборів виборщиків перестрівали “противники волосного земства” і лякали пришествям антихриста, кінцем світу. Внаслідок такої контрагітації із 2 000 осіб, які мали право голосу, проголосувало лише 563 душі²⁷. Про те, що такі настрої були непоодинокі, свідчить також інформація про вибори у с. Сядричі Чернігівського повіту: “Селяни тут відверто боялися, що із волосного земства може повернутися кріпосне право або “примусять антихристу служити”. До цього додавався страх перед репресіями, якщо повернеться “стара влада”, і небажання йти голосувати до сусіднього села Масани аж за 7 верст”²⁸.

У багатьох випадках виявили байдужість, а інколи й справжню недбалість органи місцевої влади. Так трапилось, зокрема, у Глухові, де повітовий земський комітет існував лише на папері. Автор допису висловив занепокоєння, що така ж доля може спіткати і нові “волосні земства”, тим паче, що в селах повіту вибори проходили з серйозними порушеннями. У с. Попівка Конотопського повіту через недбалість виборчої комісії “населення про вибори вчасно не повідомили, із 3 200 виборців подали голоси лише 480, тобто приблизно 15%”²⁹.

У цілому низка об’єктивних і суб’єктивних обставин спричинила загальний неуспіх цієї кампанії. До перших треба віднести невдало обраний час: жнива, відсутність досвіду організації подібної роботи у чиновників та громадських органів, інституцій. Очевидно, як негативний фактор спрацював і дозвіл достатньо довго обирати земства. У с. Пекурівка Городнянського повіту на 9 вересня призначили тільки збори виборців, хоча загальним днем голосування було визначено 27 серпня. Людський фактор виявився не готовим до виборів. У кращому становищі опинилися селяни тих сіл, де була активна інтелігенція або ж духовенство. Щоправда, останнє ставилося вороже щодо будь-яких змін. Що ж стосується сільської інтелігенції, тобто народних учителів, то вони лише подекуди включилися у передвиборчу агітацію. Один з таких волонтерів учитель Марковецького на

родного училища Козелецького повіту (тепер Бобровицького р-ну) В. Демченко вирішив влаштувати безплатні читання для батьків своїх учнів. Він визначив таку тематику: 1) Земельне питання; 2) Установчі збори; 3) Загальне, рівне, пряме і таємне виборче право; 4) Демократична республіка; 5) Хто такі українці і чого вони хочуть; 6) Якої ми хочемо автономії і федерації; 7) Освіта – щастя народу; 8) Царювання останнього Романова³⁰. Підкреслимо, що Василь Михайлович був не юнаком: йому сповнилося 55 років, його дружина Марія Іванівна – сільська вчителька.

Активно пройшли, дякуючи зусиллям місцевої інтелігенції, вибори і в м. Ріпки Городнянського повіту. Населення тут вдалося об'єднати навколо ідеї відкриття у містечку вищого початкового училища типу прогімназії. У с. Чемер Козелецького повіту місцева “Просвіта” одержала аж 322 записки і провела до Думи чотирьох гласних. Але знову ж таки підкреслимо – це швидше винятки, ніж правило. Прикро констатувати, що й Центральна Рада і певною мірою ті інституції на місцях, на які вона спиралася, проігнорували хід цих виборів і втратили шанс поширити свій вплив на село.

На засіданні Малої ради ще 18 липня слухали повідомлення про те, що “селянство Київщини зрікається брати участь у виборах до земства. Це діється тому, що селянство взагалі ставиться ворожо до назви “земство”. Подібні звістки є з Подільської, Волинської, Ставропольської і інших губерній”. Через день це питання знову поставили на порядок денний. Спеціальна комісія виробила “Циркуляр до комісарів, повітових та волосних, харчових та земельних управ та комітетів і до всіх інших інституцій та урядовців на Україні”. Тоді ж ухвалили і звернення до населення. Останнє вже як Відозва Генерального Секретаріату оприлюднена 27 липня. У ній, зокрема, зазначалося: “Замість громадських та інших установ, які за старого ладу були збудовані так, що крізь мали силу тільки пани, нині заводиться справжнє народоправство і зараз скрізь, по всій Україні, мають одбутися вибори гласних до волосних та повітових народних рад, котрі погім оберуть з себе волосні та повітові народні управи, до яких од земства перейдуть усі діла та майно... Ці установи будуть заведені замість волосних правлень, замість повітових цензових земських управ та продовольчих управ і хоча вибори до них будуть провадитися на основі закону про земство, виданого Временним правительством, але не треба вважати на це слово “земство”, бо ці нові народні установи нічого спільного з старим цензовим земством не мають, а будуть вести діло так, як того забажає сам народ, через своїх виборних людей”³¹. Сам документ, таким чином, справляє двоїсте враження: ви будете обирати земства, але вони ніби-то й не земства, а народні ради. До того ж ми маємо справу з запізнілою реакцією. І якщо навіть на місцях діяли більш енергійно і цілеспрямовано, то ситуацію виправити радикально було важко.

Цікавий підсумок волосних виборів підбив В. Елланський: “Звістки, які доходят до села про вибори до народних управ (волосне земство), дуже і дуже маловтішні, зароджують в душі тривогу за майбутні вибори до Установчих зборів. Тільки й чуєш: там зовсім одмовилися подавати голоси, там склали на сході один список і заборонили подавати другі, там, голосуючи, говорили, що то подають записки за нового царя, а де – так ще під впливом агітації якихсь темних людців – активно виступали проти всяких виборів, ламаючи урни, рвучи записки, чинячи насильства”. За підрахунками автора, а він як інструктор Центральної ради, володів інформацією, подавали голоси лише 15 – 25% тих, хто мав право голосу.

Важко не погодитися з чітким резюме В. Елланського: “Останні вибори (земські – Автори) показують, що ідея революції, її гасла або зовсім не дійшли до села, або дійшли в якомусь невідомому і чужому для нас вигляді, що в психіці села відбувається якась таємна для нас робота – робота без нашої участі і тому може не на користь революції виллється ця робота, коли ми не прислухаємося до тих уроків, які дає історія, коли ми і надалі не звернемо найпильнішої уваги до глибини народної”³². Проте селянство було змушене, такби мовити, варитися у власному соку – цим, на нашу думку, можна пояснити значний відсоток абсентеїзму у сільських виборців.

3. Вибори до Всеросійських Установчих зборів

На вибори до Всеросійських Установчих зборів покладалися величезні надії. М. Горький писав у своїх відомих “Несвоевременных мыслях”: “Кращі російські люди майже сто років жили ідеєю Установчих Зборів, – політичного органу, котрий дав би всій демократії російській можливість вільно висловити свою волю”³³. Цю оцінку поділяють і сучасні російські історики. “... Саме Установчі Збори упродовж всього 1917 р. уособлювали собою демократичну перспективу розвитку. Розглядаючи революцію як внутрішньо суперечливий, але і логічно упорядкований потік подій, котрий проходить по звивистому річищі альтернативних ситуацій, можна відзначити, що найбільш постійною величиною у вирі подій залишалися Установчі збори. Їхнє скликання оголошувалося найпершим завданням усіх складів Тимчасового уряду”³⁴, – стверджує один з них. Інший дослідник вважає,

що перше місце у вивченні подій революції 1917 р. посідає доля Установчих зборів, розгін яких він трактує “як насильно перервану можливість демократичного розвитку російської революції”³⁵.

Судячи з газетної інформації, в Чернігівській губернії прямо-таки боготворили ідею Установчих зборів. І представники влади, і місцева інтелігенція шукали в ній поряд з певними надіями на Центральну Раду альтернативу більшовицькому переворотові. “Більшовики добре розуміють, що Установчі Збори вирвуть з їхніх рук владу. Ось чому вони бояться їх і збираються вже розігнати їх, як розігнали обрані всім народом міські думи Москви і Петрограда”, – писалося у передовій “Черниговской земской газеты”. Стаття закінчувалася криком душі: “Установчі Збори – остання ставка на порятунок. Якщо і ця карта буде бита – ми пропали”³⁶.

Основні засади організації виборів до Всеросійських Установчих зборів співпадали з попередніми законами про вибори до міських дум та земств. Впроваджувалася пропорційна система, але, на відміну від тієї, що тепер діє в Україні, кандидати балотувалися не за загальнодержавними, а за регіональними списками. Фактично вони склалися в межах губернії.

Жовтень – грудень 1917 р. проходить у губернії значною мірою під знаком виборів. Навіть така важлива подія в житті суспільства, як проголошення нової держави – УНР і формування її владних структур – тьмяніла на тлі виборчої кампанії. У цьому зв’язку викликає певний інтерес резолюція Чернігівської міської думи, ухвалена на засіданні 8 листопада. Це – реакція на події в Петрограді, коли у Чернігові створено Губернський комітет громадської безпеки, а також комітет порятунку Батьківщини і революції. Дума ухвалила вимоги: “1) негайного припинення братовбивчої громадянської війни; 2) передачі всієї влади Всеросійським Установчим зборам; 3) визнаючи Центральну Раду тимчасовим парламентом України, а Генеральний Секретаріат вищою краєвою владою, дума вважає що на місцях вся влада повинна належати місцевому самоуправлінню”. Отже, всупереч переконливим аргументам І.Шрага, котрий доказував, що Центральна Рада вже володіє реальною владою, думці, визнавши її, перевагу віддали таки Установчим зборам. Навіть незважаючи на те, що останні ще не були обрані³⁷.

Вікопомні вибори Тимчасовий уряд призначив на 12 – 13 – 14 листопада, але в губернії за домовленістю з Генеральним Секретаріатом вони проводилися 26, 27, 28 цього ж місяця. Перенесення сталося через неспроможність виборчої комісії вчасно підготувати все необхідне для обладнання дільниць та голосування. Причому тут знову ж таки треба виділити фінансовий фактор: голова виборчої комісії Ф.Хмелєвцев ще 27 вересня заявив, що складання списків виборців затримується через брак коштів. Отриманих же на 2 листопада 1917 р. 49 тис. рублів виявилось надто мало, щоб вчасно підготувати все необхідне. Очевидно, це була звична

ситуація для Росії в цілому, і, таким чином, до Установчих зборів наприкінці листопада обрали значно менше 800 з лишком депутатів, які передбачалися законом про вибори.

Але не ця обставина стала головною причиною того, що 28 листопада (дата урочистого відкриття всеросійської Конституанти теж планувалася заздалегідь) Збори не змогли розпочати свою роботу. На виборах перемогла партія російських есерів – вона здобула 40% всіх голосів і 370 місць у законодавчому органі. Більшовики опинилися на другому місці – 23,9%, голосів, що забезпечило їм 175 місць. Їхні союзники – російські ліві есери мали 40 місць. Меншовики отримали 15 мандатів, кадети – 17, народні соціалісти – 2, а 86 місць дісталися представникам національних партій, у тому числі й українських³⁸. Така розстановка сил не влаштувала більшовиків, адже вони могли розраховувати приблизно на 215 голосів. Сподіватися на те, що їх підтримають виборці віддалених округів, було наївно – більшовицький електорат мешкав у столицях і центральних губерніях.

Відтак вожді більшовизму стали думати, як нейтралізувати невігідні для них постанови майбутніх Установчих зборів. Власне, нічого нового, окрім використання насильства, вони й не придумали. А для того, щоб віддалити відкриття Зборів, визначили буквально напередодні необхідний кворум з 400 депутатів. Це рішення породило на місцях неймовірну плутанину. Так, чернігівські діячі до дня відкриття Зборів приурочили урочисте засідання міської думи, де, як ми вже писали, була значна кількість їх прибічників. Дума ухвалила: надіслати вітання до столиці; приєднатися до пропозиції Петроградської міської думи про проголошення 28 листопада національним святом; вимагати негайного відновлення законної влади, відповідальної перед Установчими зборами; визволення із в’язниці всіх міністрів і членів Установчих зборів, недоторканості особи і житла; звернутися до населення із відозвою. Через весь текст останньої рефреном проходить заклик: “Бережіть Установчі Збори!”³⁹ Цей запал виявився марним, бо, як відомо, 28 листопада прибулі депутати не змогли розпочати роботу, а 30 листопада їх взагалі вигнав із Таврійського палацу загін озброєних матросів. Питання про відкриття Конституанти так і повисло в повітрі, але, з іншого боку, це означало: й чернігівські обранці зможуть взяти участь у роботі Установчих зборів від самого початку, бо, як ми вже зазначали, вибори у губернії призначили на кінець листопада.

Виборча кампанія розпочалася на Чернігівщині більш-менш організовано, адже їй надавали великого значення представники різних політичних сил. На початку вересня була сформована окружна комісія, її головою призначено Іллю Хмелєвцева, членами – Марію Ганжу та Олексія Бакуринського – від міської управи, Михайла Могилянського – від адміністративного відділу Чернігівського окружного суду. Упродовж декількох тижнів “Черниговская земская газета” друкувала списки кандидатів від партій, об’єднань та організацій.

Першим виставив свого висуванця Чернігівський комітет соціал-демократів (об'єднаних). Ним став один з лідерів російських меншовиків І.Церетелі. Спочатку було 15 кандидатських списків. Сподіваємося, що читачу цікаво дізнатися, які ж політико-партійні сили могли розраховувати на голоси виборців 1917 р.

Отже, список № 1 – це партія соціалістів-революціонерів: 16 кандидатів, на першому місці прізвище К.Брешко-Брешковської (“Бабусі Російської Революції”). Хоча 73-річна діячка мешкала у Петрограді, але обрали її від Чернігівської губернії. За винятком ще одного претендента, котрий місцем проживання вказав Москву, всі інші – мешканці Чернігова та губернії. Поміж кандидатів одна жінка – Олександра Ізмайлович із м. Семенівки Новозибківського повіту (тепер райцентр). Серед відомих осіб – 24-річний Павло Савич – заступник губернського комісара і 43-річний Павло Соколов – міський голова.

Список № 2 – Чернігівської організації російських соціал-демократів – відкривається прізвищем І.Церетелі. За межами губернії мешкають 5 із 15 кандидатів. У списку є одна жінка – мешканка Чернігова Варвара Полуботок. Із відомих діячів місцевого масштабу можна назвати Романа Ганжу – теж заступника губернського комісара.

Третій список – блок партій: трудовиків – народних соціалістів і українських соціалістів-федералістів – включає 20 прізвищ. Його відкриває І.Шрага. З відомих у губернії імен Д.Дорошенко – губернський комісар, три, окрім І.Шрага, депутати двох перших революційних Дум Росії 1906 – 1907 рр. – Петро Куриленко, Микола Рубісов, Логин Остроносів, знаний у губернії громадський та культурний діяч – Іван Коновал, Тихон Осадчий – голова Чернігівської Селянської Спілки. За межами Чернігівщини мешкали тільки три із кандидатів: поміж них Арнольд Марголін – один з керівників народних соціалістів у Києві.

У списку № 4 – Єврейського Національного Виборчого Комітету – 6 кандидатів. Жоден з них не був мешканцем губернії.

Навпаки, п'ятеро претендентів, виставлених старообрядцями за списком № 5, живуть у населених пунктах північних повітів.

Селянство Мглинського повіту, яке сформувало список № 6, виставило 2 кандидатів.

Список № 7 пропонувався партією Народної Свободи. Чернігівські кадети виставили 20 кандидатів. Серед них теж два депутати дореволюційних Дум – Олексій Свечин та Петро Юренев, відомий діяч Михайло Імшенецький. Тільки три особи мешкають поза губернією.

Список № 8 репрезентує трудове селянство і включає 1 прізвище – 45-річного Лаврененка Терентія Іудовича з с. Кулаги Суразького повіту (тепер Росія).

Великий інтерес викликає список № 9. Він представлений Чернігівським комітетом партії більшовиків. У ньому найбільший відсоток осіб, не пов'язаних, принаймні місцем проживання із Чернігівщиною: із 10 – 19. Серед них імена відомих більшовицьких вождів: Георгія П'ятакова, Євгенія Бош, Якова Свердлова, Віктора Ногіна, Адольфа Іоффе. Із знаменитих чернігівців знаходимо тільки одне прізвище – Віталія Примакова, котрий місцем свого проживання вказав казармену дільниці 13 піхотного полку, 11-у роту. За списком більшовиків від Чернігівщини пройшли Г.П'ятаков і Є.Бош та два активісти партії – Федір Мотора і Андріан Риндич – обидва вказали місцем мешкання м. Семенівку Новозибківського повіту.

Ще цікавіший список № 10, зареєстрований комісією 17 жовтня. Він утворився внаслідок поєднання зусиль українських соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки. Цей список теж відкриває прізвище Шрага, але вже молодшого – 24-річного Миколи Іллча, який вказав місцем проживання Київ, але народився в Чернігові. Другим у списку йде вже згадуваний Гаврило Одинець. Третім – Микита Шаповал – відомий діяч УПСР і Української революції, який мав теж чимало зв'язків на Чернігівщині. Четвертим у списку став Іполит Ковалевський, 22-літній студент із Ніжина, котрому доля судила бути обраним на посаду Ніжинського повітового комісара, за ним – 39-річний Андрій Кузьменко із Сосниці, В'ячеслав Лашкевич із Конотопа (його вік у списку не вказано), 26-літній Микола Саєнко із Борзни, 32-річний Василь Костенецький із с. Вертіївки Ніжинського повіту і під номером 9 – 27-річний Тит Ковбаса із с. Локотки Глухівського повіту⁴⁰. Ми не випадково написали про перших дев'ятьох кандидатів із списку № 10. Річ у тім, що на виборах перемогли українські есери, Селянська Спілка, і дев'ять вищеназваних осіб обрали депутатами Установчих зборів.

Список № 11 запропонував Чернігівський Комітетом Єврейської Соціал-Демократичної Робітничої партії (Поалей-Ціон). Із 4 осіб жодний не мешкав у Чернігові.

Список № 12 виставив 8 кандидатів від “торгово-промисловців”. Крім відомого Павла Рябушинського, всі чернігівці.

Список № 13 – це безпартійна група службовців з урядових і громадських організацій. У списку 4 прізвища; наймолодшому – “більше 20 років”, старшому – 60.

Список № 14 із 5 осіб, кандидатів від безпартійної групи земельних власників. Це – статечні люди середнього віку, тільки один мешкав у Чернігові.

Нарешті, список № 15 запропоновано “групою позапартійних громадських діячів”. Він теж досить великий – 16 осіб. Усі – мешканці Чернігова та губернії. Тут ми бачимо дійсно відомих у краї людей – екс-губернського комісара Михайла Іскрицького, першого, хто виконував ці обов'язки – Олексія Бакуринського, Миколу Висоцького – у майбутньому губернського старосту Чернігівщини, журналіста і письменника Михайла Могилянського.

Останні списки зареєстрували 19 жовтня, тоді ж окружна комісія оголосила про об'єднання таких кандидатських списків: № 1, 10 і 11 – це означає, що свої зусилля з'єднали українські та російські есери, а також представники Поалей-Ціон; № 3 і 4 – знову ж таки українські соціалісти-федералісти і діячі Єврейського національного комітету; та № 7 і 15. Цей останній блок теж об'єднав людей одних поглядів і прагнень.

Інша річ, що такі компромісні блоки не завжди себе виправдовували. Це, насамперед, стосується союзу українських та російських есерів. Тим паче, що на Чернігівщині, на думку сучасного історика Т.Бевз, сили УПСР хоча й були невеликі, але вони користувались значним впливом серед селянства. Стосунки ж з російською партією соціалістів-революціонерів “характеризувалися ворожістю”⁴¹. Проте, “фактом стало існування 2-х списків УПСР до Всеросійських Установчих Зборів в одній місцевості”. Пізніше цю обставину М.Шраг – член ЦК партії пояснив так: “Разом з робочими, солдатськими та селянськими масами, в партію ввійшла сила нових, не звикших до партійної праці людей – люди нові і з других слоїв населення, а серед них сила таких, яким мало діла до наших проблем, до наших ідеалів, але... багато до наших успіхів в масах”⁴².

Як би там не було, але українські есери у союзі з Селянською Спілкою розпочали активну агітацію за список № 10. Окрім численної пропагандистської літератури, хоча її й не вистачало, до губернії відряджалися агітатори. Типовий приклад – документи із фондів Чернігівського обласного архіву. На бланку, виготовленому друкарським способом, вміщено текст: “Центральний Комітет Української Селянської Спілки повідомляє Вас, що у Ваше розпорядження одіслано Михайла Тарасенка (прізвище та ім'я вписані від руки – Автори), якого просимо використати як агітатора для роз'яснення населенню питань, зв'язаних з виборами до Установчих Зборів.

Аванс у розмірі 10 карб. Мих. Тарасенко одержав.

Голова П.Христюк.

Секретар О.Петренко”⁴³.

Це направлення адресувалося Василю Елланському, котрий у жовтні 1917 р. виконував обов'язки голови Чернігівської губернської Селянської спілки. Мандат датовано 27 жовтня 1917 р. Збереглося декілька звітів-листів цих людей, які характеризують ситуацію в губернії, загалом відображаючи настрої селян. Так, козаки 1-го Чернігівського українського полку 2-го куреня Василь Єфіменко і Максим Ращенко доповідали в Чернігів: “Панове товариші! Щиро прохаємо вас о негайній доставці нам у м. Короп для агітації афішок, книжечок, а також і грошей... На місто прибули 28-го жовтня 1917 року”. Їхню діяльність на Коропщині підтримав і член

УПСР П.Дубинський, який твердив: “... В районі волостей Атюшської і Коропської... закладаються селянські спілки і ведеться агітація за список № 10”⁴⁴.

Багато хто з солдатів, дрібних чиновників, молоді пропонував свої послуги Селянській Спілці. Мабуть, найцікавішим є лист Василя Чумака (1900 – 1919) – відомого українського поета, учня Городнянської чоловічої гімназії, котрий у жовтні 1917 р. мешкав у своїй рідній Ічні. Наводимо його повністю.

“м. Ічня на Чернігівщині, 19 24/X 17.

Сим маю честь повідомити Губерніяльний Комітет Селянської Спілки, що в м. Ічні zorganizувалася група молоді, співчуваючої діяльності Селянської Спілки і УПСР і, бажаючи допомогти справі агітації за список № 10 та Чернігівщині, вона прохає Губерніяльний комітет негайно надіслати їй листівки, брошури і взагалі агітаційну літературу, також матеріали для скорої підготовки агітаторів для негайного розповсюдження її літератури як між населення Ічні так і окружних сіл. Літературу прохаю надіслати на адресу: м. Ічня, Чер[нігівська] Василю Григоровичу Чумаку.

З пошаною уповноваж[ений].

В.Чумак”⁴⁵.

Загальною вимогою всіх осіб, що зверталися до керівництва Чернігівської губернської Селянської Спілки, була агітаційно-масова література, відповідна ночність, окрім того, вони потребували і коштів.

Список № 10 дістав повне схвалення і на з'їздах, що проходили в країні восени 1917 р. Так, на 3-му губернському Селянському з'їзді, що розпочав свою роботу 28 вересня, була ухвалена спеціальна постанова: “Селянство при виборах в Установчі Збори мусить подати свої голоси за списком Української Партії соціалістів-революціонерів”, але “Українська ж Селянська Спілка проводить список Української Партії есерів”⁴⁶. Залежно від регіону, симпатії делегатів повітових з'їздів схилялися на той чи інший бік – українських чи російських есерів. Але дуже показово, що інші партії навіть не згадувались як такі, чії програми відповідають інтересам селян. У віддрукованих поліграфічним способом резолюціях 2-го Козелецького Повітового Селянського з'їзду (22 – 25 жовтня) про вибори до Установчих зборів сказано таке: “Позаяк Українська Партія Соціалістів Революціонерів так само, як і Російська..., обстоєє землю і волю, але свої національні інтереси може краще обстояти, з'їзд селян Козелецького повіту находить для себе більш підходящим голосувати за список № 10, список Української партії С.Р. і Селянської Спілки”⁴⁷.

Зате в протоколах Селянського з'їзду Новгород-Сіверського повіту від 29 жовтня питання про вибори в Установчі збори трактується так: “З'їзд детально обсудив і після довгих дебатів ухвалив резолюцію більшістю голосів проти 10 чоловік

(всього – присутніх 170 делегатів – Автори): просити товаришів селян голосувати за список № 1-й партії Соціалістів-Револуціонерів”. Головою цього з’їзду був обраний Петро Стефанович Ковальчук – член Виконавчого комітету Всеросійської ради селянських депутатів. Доречно відзначити, що цей з’їзд ухвалив і резолюцію, яка рішуче засуджувала повстання більшовиків у Петрограді, котрі за три тижні до Установчих Зборів розпочали братовбивчу війну...”⁴⁸. Резолюції Козелецького з’їзду написані цілком пристойною українською мовою, а Новгород-Сіверського – російською.

Так діяла Селянська Спілка напередодні виборів. Про передвиборчі заходи інших політичних сил ми не маємо такої кількості даних, але цілком ймовірно, що вони поступалися, принаймні на Чернігівщині, вищеописаним.

Сама ж Центральна рада до виборів поставилася схвально, але не треба забувати, що вона ухвалила рішення про організацію виборчої кампанії до Всеукраїнських Установчих зборів. Отже, тут присутній елемент змагання і конкуренції, що, на нашу думку, теж поживило громадське життя. У першій половині жовтня “Черниговская земская газета” опублікувала цікавий документ “Про вибори до Установчих Зборів”, підготовлений Генеральним Секретаріатом, але його положення стосуються правил складання кандидатських списків, без будь-якого натяку на політичний аспект проблеми⁴⁹.

Не зважаючи на численні негаразди і проблеми, з якими щоденно стикалося населення Чернігівщини, треба відзначити невідомий ентузіазм, з яким люди, значною мірою це стосується і селянства, зустріли вибори до Установчих зборів. Для об’єктивнішого з’ясування ситуації візьмемо вибори у тих селах, про які ми вже писали у зв’язку з кампанією обрання волосних земств.

Отже, з с. Берестовець Борзнянського повіту надійшов такий звіт про цю небуденну подію: “На виборах... Берестовецька “Селянська Спілка” цілком одержала перемогу над іншими партіями”. За виборчим списком було 1 887 душ, голосувало 1 423 виборщиків. Список № 10 отримав 1 303 голоси; № 9 (більшовики) – 53; № 17 (кадети) – 17; № 14 (землевласники) – 18; № 3 (блок народних соціалістів-федералістів) – 10. “Тільки десять, – коментує кореспондент, – бо народні соціалісти лякали громадян частиною своєї програми по аграрному питанню”. Надзвичайно показово, що автор не забув і про наступні вибори: “Тепер громадяни починають готуватися до Української Установчої ради (треба: зборів – Автори). Дуже потрібні негайно лектори, агітатори, свідомі національні проводирі, бо недоля лиха і тут може приспати наш нарід”⁵⁰. Сповнений оптимізму і дописувач із с. Попівки Конотопського повіту С.Осипенко. Як не було ніякої політичної організації, – писав він, – то до волосного земства голосувало 480 [осіб] – 15%. “Коли ж не організувалась укр.[аїнська] партія соц.[іалістів]-

рев.[олуціонерів], то вже до уездного земства голосувало 1 676 – 70%, а до Установчих Зборів 2 921 душ – 95%. Голоса розмістились так: за список № 10 (українські есери) – 2 531, № 7 (кадети) – 123; № 9 (більшовики) – 101, № 3 (соціалісти-федералісти) – 58”⁵¹.

Що ж стосується с. Хотівлі, про оригінальний спосіб обрання у якому до волосного земства ми вже писали, то ситуація тут на краще не змінювалася. Допишувач, що сховався за криптонімом N, з гіркотою писав про село, яке “перебуває ще й досі в якийсь сплячці і ще й досі на сором нашій інтелігенції, не найшлося такого чоловіка, який би пробудив той тяжкий сон”. До речі, для автора ознакою пробудження є “Просвіта”, але тут про неї “немає й помину”. Цю загальну відсталість він вважає наслідком русифікації, яку проводило над нами російське правительство”. Звичайно, вона далася взнаки і під час виборів. “Коли привезли в село списки кандидатів, то люди казали: “Списки то ці нам дають, а ніхто не скаже, за який голосувати треба”⁵².

Північні повіти продемонстрували повну перевагу більшовиків: у с. Розритому Мглинського повіту (тепер Росія) більшість голосів отримали саме вони. “З’ясувалося, що солдати, котрі повернулися із частин, радили неписьменним і жінкам голосувати за список

№ 9”. У с. Медведів Стародубського повіту із 2 029 осіб, що мали право голосу – 635 виборців проголосували за більшовиків. Усі інші списки набрали разом 40 голосів. Решта виборців відмовилась від участі у виборах. Прямо протилежна картина у південних та центральних повітах. У с. Держанівка Козелецького повіту (тепер Носівський р-н) виборчих бюлетенів було подано 833 (близько 90% від кількості виборців). 732 особи проголосували за список № 10. На другому місці список соціалістів-федералістів. Допишувач дорікає, що вони не змогли організувати належним чином агітацію. Список № 9 (більшовики) зібрав 10 голосів. У с. Кладьковці Борзнянського повіту (тепер Куликівський р-н) вибори теж пройшли при значній активності селян. Автор замітки висловив свої міркування щодо певної популярності більшовиків. За них, виявляється, агітували солдати. “Особливо увагою користується більшовицька обіцянка швидкого миру. Стомлене затишною війною населення за таку звістку хапається, як за соломинку, не розбираючись з тим, що буде далі”⁵³.

Уявлення про осіб, котрі пройшли за партійними списками, ми вже маємо, як знаємо і те, які партії чи блоки і чому стали фаворитами цих перегонів. Значно цікавіше простежити динаміку виборчих симпатій по повітах та зіставити їх із загальногубернськими даними. Отже, згідно з стислим звітом, надрукованим у “Черниговской земской газете”, у Борзнянському повіті голосувало 70 – 80% виборців (загальна їхня кількість не зазначається). На 1 місці – українські есери –

вони отримали 49 480 голосів; на 2-му відповідно більшовики – 4 392; на 3-му – кадети – 3 018.

У Глухівському повіті дійсних бюлетенів 67 746 (88% від загальної кількості виборців); українські есери здобули більшість – 39 788 голосів; більшовики – 17 000; російські есери – 4 221; кадети – 2 058; меншовики – 1 343 голоси.

У Сосницькому повіті спостерігалася така картина: із 71 252 виборців (87% всіх зареєстрованих) українським есерам віддали свої голоси 46 681; більшовикам – 15 873; кадетам – 2 457; російським соціалістам-революціонерам – 1 346 чоловік.

Ніжинський повіт продемонстрував дещо нижчу активність (72% від загального числа виборців). Із 63 857 голосів 52 744 одержали українські есери; 6 062 – більшовики; 665 – кадети.

По Новгород-Сіверському повіту маємо такі дані: всього у виборах взяло участь 83% осіб, що мали на це право. Перше місце посіли більшовики – 45%; 2 і 3 – українські та російські есери; 4 – єврейський блок; 5 – кадети. Меншовики опинилися аж на 8-му місці.

У Чернігівському повіті картина зовсім інша: на першому місці українські есери – 34 435 голосів; друге відповідно дісталось російським есерам – 7 746 голосів; третє – більшовикам – 6 803; четверте – безпартійній групі власників і п'яте – безпартійним громадським діячам. Останні здобули 1 609 голосів.

По Городнянському повіту маємо найповніші дані. Тут мешкало понад 92 тис. виборців. Взяло участь у голосуванні 60 916 чоловік. Дійсних бюлетенів нарахували 58 тис. Симпатії виборців розподілилися таким чином: список № 1 – 12 995 голосів; № 2 – 746; № 3 – 376; № 4 – 1 195; № 5 – 307; № 7 – 23; 7 – 1 325; № 8 – 34; 9 – 9 908; № 10 – 29 404; № 11 – 199; № 12 – 12; № 13 – 35; 14 – 845; № 15 – 522 голоси.

Упорядник цієї інформації пошкодував, що 10-ий список загубив 2 000 голосів, бо вибори у трьох дільницях визнані недійсними. Дані про Козелецький повіт доповнюють картину триумфу есерів і Селянської Спілки: вони отримали 44 520 голосів, на другому місці більшовики – 4 902, а третє – безпартійні земельні власники – 2 134.

Відсутність аналогічних даних по семи інших повітах не дає змоги детально проаналізувати ситуацію. Але, з іншого боку, ми маємо результати виборів у власне теперішній Чернігівській області, бо ті повіти, котрі вчасно не подали даних, не входять до її складу за винятком Новгород-Сіверського. З великим відривом від наступників на першому місці – українські есери і Селянська Спілка. Друге місце посідали більшовики (лише у двох повітах їх потіснили російські есери), але і перші, і останні одержали голосів на порядок менше – тисячі проти десятків тисяч, відданих за список № 10.

Повітовий зріз виборчої кампанії до Всеросійських Установчих зборів повністю

узгоджується із загальногубернською картиною (див. табл. № 2 додатків). Перше місце посіли українські есери, друге – більшовики, третє – російські есери, четверте – кадети, п'яте – єврейський національний блок (сіоністи та єврейська громада). Меншовики опинилися на восьмій позиції, поступившись навіть позапартійним громадським діячам та землевласникам.

Порівнюючи результати виборів у Чернігівській губернії із загальноукраїнськими, Т.Бевз підкреслила, що 49,7% голосів, поданих згідно з даними дослідниці за партію українських есерів і Селянську Спілку – це менше, ніж в інших українських округах. Там у середньому, крім Таврії, відповідний показник становить 58,2%. Але за кількістю тих, хто взяв участь у голосуванні – 76,3% від осіб, які мали активне виборче право, губернія посіла перше місце, бо середній показник по Україні – 49,6%⁵⁴.

Прикро, що результати цієї найбільшої у 1917 р. виборчої кампанії залишилися так і не реалізованими у діяльності Установчих зборів. Ми навіть не знаємо, чи брав участь хто-небудь з чернігівців у першому й останньому засіданні Всеросійської конституанти. Протокол зафіксував виступи лише двох представників фракції українських есерів. Її голова зробив заяву, у якій від імені партії вимагав припинення воєнних дій Радянської Росії на території УНР та визнання “російських республік”, що утворилися на теренах колишньої імперії⁵⁵.

Цілком природним є те, що в аграрному регіоні переважну більшість голосів (приблизно половину) отримали УПСР – партія, що відстоювала інтереси селян і Селянська Спілка. Але симптоматично, що голоси віддали не російським есерам, а УПСР. Без будь-якого перебільшення можна твердити, що спрацював національний фактор: для хліборобів не тільки Борзнящини, Ніжинщини, Сосниччини, але й Чернігівського повітів ближчими, зрозумілішими і ріднішими були українські есери. Водночас треба віддати належне останнім і в тому, що вони спільно зі своїми союзниками спромоглися організувати порівняно непогану передвиборчу агітацію. “Міські” партії не мали такої великої підтримки, бо губернія не могла похвалитися значною кількістю місцевого робітництва. Разом з тим, ці вибори – це низка втрачених можливостей. Насамперед ідеться про розпорошеність українських національних сил, представленими списками № 3 і № 10. Що завадило об'єднатися кандидатам, занесеним до них? Обидва списки відкриваються прізвищем Шраг. І це симптоматично. Осіб, які проходять по них, можна кваліфікувати як батьків і синів, хоча перші належали до ліберального угруповання, а другі – до соціалістичного. Якихось надзвичайних, принципових розбіжностей між їхніми програмами нема. Сам Бог велів їм об'єднуватися довкола української держави. Втім молодше покоління вибрало власний шлях.

4. Вибори до Українських Установчих зборів

Політична історія Чернігівщини доленосного 1917 р. залишиться не повною, якщо не згадати про ще одну виборчу епопею, початок якої припадає на грудень – вибори до Всеукраїнських Установчих зборів.

Вперше питання про них постало на п'ятій сесії Української Центральної Ради наприкінці червня 1917 р. Тоді ідею не схвалили як передчасну. Вдруге до неї повернулися після появи сумнозвісної Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові від 4 серпня 1917 р. На засіданнях Малої Ради розгорнулася запекла боротьба довкола цього наміру. Т.Бевз підкреслює, що особливої гостроти набули суперечки між українськими та російськими фракціями⁵⁶. Це й не дивно. Саму ідею Української конституанти сприйняли в Росії як вияв ворожості Києва до Петрограда. Показові у цьому відношенні міркування професора столичного університету, відомого криміналіста М.Чубинського (до речі, сина П.Чубинського – автора слів Українського національного гімну). У середині жовтня 1917 р. він зафіксував у своєму щоденнику: “Правительство взяло более твердый тон в отношении Украинской Рады и Секретариата и имеет для этого достаточно оснований. Дела на Украине принимают очень нехороший оборот, и всякому, кто её любит и желает для неё разумной свободы, неизмеримо больно; сейчас там рост большевизма на шовинистической подкладке вражды к России и таких нарушающих соглашение с Временным правительством [требуваний], как требование отдельного Украинского Учредительного собрания и отдельного украинского представительства при будущих мирных переговорах. Это уже забвение всей нашей истории и ослепление, которое ведёт фанатиков руководителей на путь, на который никогда не пойдут наши народные массы”⁵⁷. Процитований мовою оригіналу фрагмент із щоденника демонструє типові для російського ліберала неприйняття українського контексту подій в “Малоросії” та нерозуміння їхньої суті. Професор явно помилявся в тому, що маси не підуть за ідеєю української державності. Але в контексті нашого сюжету треба підкреслити, що, тут чітко визначено: Українські Установчі збори є своєрідним символом Української держави. І тому всі стріли з ворожого табору спрямовувалися проти них. Сучасний дослідник підкреслює: “Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання

Українських Установчих зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли зі складу УЦР. Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії і відреагував на це призначенням судового розслідування”⁵⁸.

Лише III Універсал поклав край суперечкам, неясності і непевності щодо цього питання, закликавши “до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руйнівництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу і нову будуччину. Вироблення тих форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах. Днем виборів до Українських Установчих зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 р., а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 р.”⁵⁹.

Оцінюючи значення цього документу, М.Грушевський писав: “Це була грандіозна програма. До здійснення її, принаймні частинного, прикладала потім всі сили Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, заразом уживаючи всіх старань, щоб провести вибори до Українських Установчих Зборів, які б мали повести державне і соціальне будівництво у формах вже не революційних, а конституційних”⁶⁰.

11 і 16 листопада УЦР ухвалила I та II розділи Закону про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. Він складається із 183 артикулів і досить детально регламентує всі аспекти виборчого процесу. Розробили його на основі відповідного російського закону. В принципі організація виборів мало відрізнялася від тієї, що була реалізована під час попередньої, загальноросійської кампанії. Окружна комісія теж залишилась майже без змін. На її засіданні 18 листопада була зачитана телеграма керівника Генерального Секретаріату В.Винниченка про ухвалу закону про вибори до Українських Установчих зборів та доручення провести вибори тим же установам і органам, котрі організують вибори до Всеросійських Установчих зборів. Члени окружної комісії ухвалили: взяти до відома і виконання, але, природно, поцікавилися фінансовою стороною справи. На наступній нараді, котра пройшла 29 листопада, секретарем комісії обрали В.Модзалевського (замість О.Бакуринського).

Досить активно приступили до роботи і в повітових комісіях. Так, на початку грудня у Козельці ухвалили: “Прохати повітового комісара негайно реквізувати писчий і копірвальний папір, конверти і бинди (стрічки – Автори) для машин до писання у всіх торговельних закладах”⁶¹. Очевидно, що брак канцелярського приладдя став явищем повсюдним, але працівників комісії у Новозибкові турбувала ще й мовна проблема. Тут не знайшлося людей, спроможних грамотно писати протоколи українською мовою. Не без гумору звідти доповідали у Київ: “Рахуючись з тим, що місцеве населення і по-руськи пише погано, а українській мові зовсім не вчилося, комісія боїться, щоб сі протоко

ли та не були складені на такій мові, що їх не розбере ні руська, ні українська людина”⁶².

Як відомо, до Українських Установчих зборів мали обрати 301 депутата. Норматив представництва від Чернігівської губернії і Путивльського повіту Курської губернії передбачала 28 чоловік, а опісля її збільшили до 30.

Комісія працювала, попри всі негаразди, досить наполегливо, і вже на середину грудня розробила кандидатські списки. Їхня кількість зросла у порівнянні з попередніми. Загальний вигляд списків такий: під № 1 виступала Єврейська Соціал-Демократична Робітничка партія (Поалей-Ціон); на другому місці – Чернігівська губернська спілка покалічених воїнів; на третьому – відповідно Українська партія соціалістів-революціонерів, чий список був складений за участю Селянської Спілки. Далі йшли: № 4 – Незалежні революційні демократи (“Земля, мир, воля і правда”); під № 5 – Всезагальна єврейська робітничка спілка “Бунд”; № 6 було присвоєно “Єврейському національному виборчому комітету”; № 7 у списках отримала Чернігівська організація Російської Соціал-Демократичної Робітничої партії (об’єднаної), тобто меншовики; № 8 – це кандидати від біженців – українців Холмської і Гродненської губерній; № 9 – як і на попередніх виборах дістався комітету Чернігівської організації Російської Соціал-Демократичної Робітничої партії (більшовиків). До них приєдналася і частина українських соціал-демократів (ліві); далі йде Сосницька селянська спілка (№ 10); наступний список репрезентує Трудову народно-соціалістичну партію (№ 11). Селянська спілка Талалаївської волості Ніжинського повіту – під № 12, а “нещасливий” номер 13 – дістався “Українському союзу охорони державності та господарства (партія Народної волі та безпартійних хліборобів і громадських діячів)”; № 14 – Єврейський список; № 15 – представляє кандидатів від губернського комітету партії соціалістів-революціонерів; № 16 – це Українська партія соціалістів-федералістів. Оригінально звучить назва 17-го списку: “Група Українських Ніжинських виборців, стоячих на платформі Українських Соціалістів-Революціонерів і Селянської Спілки, по згоді з Комітетом окраїн м. Ніжина”. 18-й номер дістався з’єднаним радам православних парафій України. Громадсько-політичний клуб поляків на Чернігівщині йшов під № 19; Об’єднана єврейська соціал-робітничка партія – під № 20; виборці Лосинівської волості Ніжинського повіту отримали список за номером 21; Рада козацьких-селянських депутатів війська Чернігівського гарнізону мав № 22; Остерська повітова селянська спілка відповідно № 23. Конотопський комітет Української Соціал-Демократичної робітничої партії завершував цей список.

Чимало повітових чи волосних списків не пройшло через недотримання терміну подання документів до окружної комісії або явне ігнорування інших вимог. Природно, що така велика кількість списків не пішла на користь справі. Один із

тодішніх журналістів писав про цю обставину, як перешкоду і навіть закликав об’єднувати списки, нагадуючи давню істину: “В єднанні – сила”. Але ці заклики виявилися не почутими: доба спонукала людей розкидати каміння. Кого виставляли претендентами в депутати? Очевидно, це були ті самі люди, котрі вже балотувалися до Російської конституанти. Список українських есерів відкривали Левко Ковалів і Гаврило Одинець; більшовиків – Євгенія Бош; українських соціалістів-федералістів – Ілля Шраг і Олександр Шульгін. Ми маємо відносно повне уявлення про гасла і особовий склад списку № 13 – чернігівських кадетів, хліборобів і громадських діячів, які співчували партії Народної Свободи. Свої цілі блок сформулював так: 1) забезпечення свободи і порядку на Україні, котра входить як автономне ціле до складу Російської Федеративної республіки; 2) проведення земельної реформи, яка забезпечить наділення малоземельних селян за рахунок держави із казенних, удільних, монастирських і великих приватновласницьких земель; 3) залишення за селянами і козаками права володіти своєю землею так, як вони володіють нею і тепер; 4) встановлення міцного миру не тільки зовнішнього, але й внутрішнього. До списку входило 20 душ, серед них ті, хто вже неодноразово згадувався на сторінках цієї книжки: О.Свечин, М.Іскрицький, М.Могилянський, М.Імшенецький, О.Бакуринський. Наш земляк В.Косинський – видатний український економіст, якого у 1918 р. обрали до складу перших дванадцяти академіків Української Академії наук, теж був у списку⁶³.

І знову ж таки доводиться повторюватися: програма зовсім не погана, помірковано консервативна, проте з суттєвими поступками як селянству, так і українству, але явно не “до хвилі”.

У багатьох селах виборці-селяни зовсім отетеріли від такої кількості списків і розмаїття абсолютно невідомих їм імен. Громада с. Мартинівки Борзнянського повіту (тепер Ічнянського р-ну) навіть листа до окружної комісії надіслала з уклінним проханням прислати ораторів “хоч би за кожний список по одному, бо в селі народ темний”, навіть і 15 списків на виборах до Російських Установчих зборів викликали значні труднощі, а тут їхня кількість ще зросла⁶⁴.

Звичайно, на ході передвиборчої кампанії негативно позначилися і брак коштів, і відсутність паперу – тобто постали з невідвратною закономірністю ті ж труднощі, що й на попередніх виборах. Знову ж таки вибори довелося перенести з 27 грудня на 5 – 6 – 7 січня 1918 р.

Але головним фактором, який унеможливив більш-менш нормальну організацію виборів, став наступ більшовиків. Вибори до Всеросійських Установчих зборів проходили теж в умовах тиску з боку радикалів, але більшовики перемогли у столицях, і чернігівський люд, хоча з жахом і читав у пресі повідомлення про арешти, розстріли, грабунки, але сам не піддавався цьому терорі. З середини

грудня розпочинається війна. У першій половині січня 1918 р. червоні війська захопили значну частину території губернії. Природно, що вони повсюдно підтримку будь-якої опозиційної політичної сили зустрічали багнетами, причому у повному розумінні слова. Так, у Ріпках 9 січня місцеві більшовики розігнали людей, що прийшли голосувати, розгромили виборчу дільницю. Навіть у тих місцевостях, де формально влада перебувала у руках місцевих структур УНР, вибори зривалися через брутальну агітацію пробільшовицьких елементів, насамперед це стосується солдатів. Безліч останніх зіграла роль троянського коня. Використовуючи їх, більшовицькі пропаганда і агітація доходили до найвіддаленіших куточків губернії. Один із авторів “Черниговской земской газеты” на початку 1918 р. у нарисі під промовистою назвою “Тяжке становище” писав: “Темні селянські маси ще й досі блукають, хитаються без певної мети, без твердого ґрунту. Це з’ясується почасти відсутністю на місцях свідомих, щирих робітників (особливо в перші часи революції), а більше хитання й блуканину стало помітно від того часу, як сюди стали з’являтися різні агітатори, починаючи з чорної сотні й кінчаючи більшовиками. Останні через солдат, що вертаються з фронту (звісно, не всіх) в останні часи цілком дезорганізували багато сіл. Лайку й ганьбу на Україну взагалі й Центральну Раду зокрема, можна почути завше і всюди”⁶⁵.

Аналіз цього тексту і багатьох інших інвектив, що з’являлися на сторінках чернігівської періодики, свідчить, що у розумінні тогочасної інтелігенції більшовики не тільки не підносили культурно-освітній і політичний рівень селян, а, навпаки, прагнули використати притаманні їм (принаймні певній, а, можливо, і значній частині сільського люду) неучтво, забобонність, ворожість до заможних і міських жителів у своїх цілях. Не випадково їх порівнювали з чорною сотнею, адепти якої теж постійно грали на цих струнах.

Страх перед радянською владою був цілком виправданий і паралізував, таким чином, не тільки обивателів. Сподіватися на вільне демократичне волевиявлення в цих умовах – справа невдячна. Ми можемо говорити лише про часткове проведення виборів, причому не лише з точки зору територіального охоплення. Чимало громадян взагалі не хотіли голосувати, втративши будь-яку надію на те, що Установчі збори змінять їхню долю на краще. Типовим прикладом абсентеїзму українська преса називала вибори у Новгород-Сіверському повіті.

Ми ознайомилися з фрагментарними даними про хід голосування. У Конотопі воно проходило мляво: із 45 128 виборців до дільниць прийшло 8 535 чоловік. За кількістю голосів на першому місці більшовики. Вибори по губерньському центру дали таку картину: на першому місці сіоністи, потім списки № 13 (кадети і хлібороби) і № 18 (православні). У Чернігівському повіті вибори пройшли у 31 з 85 дільниць. Щоправда, можливо, що загальна кількість їх більша, але інформація

не поступила до редакції. Більшовики здобули 8 790 місць, українські есери – 4 135; соціалісти-революціонери (російські) – 659; спілка покалічених воїнів – 327 і православні – 131. Як унікальний, наведено приклад: у с. Виблях (тепер Куликівського р-ну) із 1 200 виборців проголосувало 1 110, з них 880 віддали свої голоси за список українських есерів; № 13 отримав 127 голосів. У цілому, як тенденція, спостерігається значне зростання кількості прихильників більшовиків, особливо в північних повітах.

Для повноти картини треба відзначити ще одну прикмету тієї доби: досить впливові у Чернігові та й у губернії сили, які традиційно дотримувалися проросійської орієнтації, стояли на помірковано консервативних або центристських позиціях, зробили ставку з певними застереженнями і умовами на Українську Народну Республіку як єдиний порятунку від більшовизму, хаосу, всезагального руйнування і підриву всіх основ суспільного та й приватного життя, духовних і моральних цінностей, а відтак і пропагували її заходи. Їхній орган – “Чернігівський край”, агітуючи за “своїх” – список № 13, вельми вболівав за успіх виборів і був прикро вражений очевидним абсентеїзмом населення. Вибори організували ще й у лютому 1918 р., але їхній хід далеко виходить за часові межі нашої розповіді, у будь-якому випадку і тоді вони не стали повними, а, головне, їхні результати виявилися непотрібними: Українські Установчі збори так і не було зібрано.

Згідно з деякими даними у Чернігівській губернії українські есери здобули 34% голосів тих, хто прийшов голосувати, конкретизуючи, можна твердити, що із загальної кількості виборців 1 276 167 осіб у виборах взяло участь лише 389 949, дійсними визнали 377 599 бюлетенів. За більшовиків було віддано 195 258 голосів, за українських есерів – 132 475. На третьому місці опинилися кадети. Вони отримали 15 240 голосів. Щоправда, це дані без Конотопського повіту. У звіті до Києва комісія скаржилася, що “настрій населення був взагалі індивідуальний, по деяких місцях ворожий”, “повстання большевиків стало на перешкоді вільному та таємному переведенню виборів, що дало більшість голосів списку большевиків”⁶⁶. Таким чином, ми бачимо, що популярність членів УПСР – недавніх фаворитів виборів до Всеросійських Установчих зборів падає, але дані результати можуть свідчити принаймні про те, що частина селян, перш за все у південних повітах, зберегла віру в гасла українських соціалістів-революціонерів.

Підбиваючи підсумки матеріалам цього розділу, треба підкреслити, що всі виборчі кампанії, котрі проводилися упродовж другої половини 1917 р., можна по праву вважати найвидатнішими політичними подіями в житті губернії. Здається, того доленосного року це була єдина можливість для всіх мешканців прилучитися до вирішення своєї долі, пройти, правда, прискорений і далеко не повний, але

все-таки доволі переконливий курс демократії. Суттєве розширення кола суб'єктів активного виборчого права, зняття багатьох перешкод у цьому відношенні дало змогу вільно висловити свою волю майже мільйону виборців Чернігівщини.

Проте переважна більшість населення не змогла належним чином оцінити такий важливий здобуток революції як запровадження демократичних виборів-ніципальні вибори продемонстрували доволі значний потенціал міст, але водночас – їхній неукраїнський характер. Унікальність Чернігова у цьому плані ще більше підкреслює загальне правило. Волосні вибори не дали бажаного ефекту через загальну і політичну відсталість селян, відсутність великого і впливового заgonу агітаторів і певною мірою недостатню увагу урядових кіл як у Петрограді, так і у Києві до їхнього перебігу. Вибори до Всеросійських Установчих зборів, на роботу яких небезпідставно покладали великі надії представники всіх сил, пройшли в губернії достатньо успішно, але безрезультатність цих зусиль, “смутні часи”, які наступили в листопаді – грудні 1917 р., посягли в душах людей невіру і гостре розчарування у можливостях демократичного шляху розвитку. Ці настрої у поєднанні з більшовицькою окупацією губернії практично звели нанівець відчайдушні спроби організувати вибори до Всеукраїнських Установчих зборів. На думку В.Булдакова, “запровадження загального виборчого права за списочно-пропорційною системою при мінімальному віковому та майновому цензах у країні з традиціями авторитаризму, патріархальності, становості, розмитими стосунками власності, мінімумом політичної грамотності, (не кажучи вже про грамотність елементарну) було кроком до партійно-олігархічного правління. Закон епохи мав відповідати рівню правосвідомості населення”⁶⁷.

Однак цей негативний досвід аж ніяк не перекреслює історичного значення всіх виборчих кампаній 1917 р. Саме вони стали важливою і необхідною школою практичної демократії для мільйонів колишніх підданих Російської імперії. Як відомо, навчання в школі не завжди оцінюється на “відмінно”, але поза ним неможливе повноцінне життя. Нам здається, що жителі Чернігівщини в цілому продемонстрували непогані успіхи у засвоєнні цієї нелегкої науки.

Примітки

¹ Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 11.

² Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К., 1993. – С.97.

³ Грицак Я. Українська революція. 1914 – 1923: Нові інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2 – 3. – 1997 – 1998. – С. 262.

⁴ Верстюк В.Ф. Українська Центральна рада: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 169.

⁵ Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959. – С. 122.

⁶ ЧЗГ. – 1917. – 30 июля – С. 4.; 10 августа. – С. 4.

⁷ Голос труда (Чернигов). – 1917. – 3 августа.

⁸ Известия Городнянского уездного комитета общественных организаций. – 1917. – 22 июня.

⁹ Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995. – С.95; Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. – Торонто, 1971. – С.43.

¹⁰ ЧЗГ. – 1917. – 10 октября. – С. 5.

¹¹ Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись революции. – 1922. – №. 1. – С.146.

Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С.173, 179.

¹² Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі – РЦЗВДНІ). – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 44. – Зошит Б. – Арк. 35.

¹³ Там само. – Арк. 99.

¹⁴ Там само. – Арк. 49.

¹⁵ ЧЗГ. – 1917. – 1 сентября. – С. 5.

¹⁶ ИЧГИК. – 1917. – 26, 27 июля.

¹⁷ ЧЗГ. – 1 сентября. – С. 5.

¹⁸ Остерська хвиля. – 1917. – 2 августа. – С. 2

¹⁹ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 12 июля. – С. 2.

²⁰ ЧЗГ. – 1917. – 25 августа. – С. 7.

²¹ Там же. – 5 сентября. – С. 5.

²² Булдаков В.П. Красная смуга... – С. 180.

²³ ЧЗГ. – 1917. – 1 сентября. – С. 4 – 5.

²⁴ Там же. – 1 сентября. – С. 4 – 5.

²⁵ Там же. – 8 сентября. – С. 6 – 7.

²⁶ Там же. – 12 сентября. – С. 5.

²⁷ Там же. – 3 октября. – С. 5.

²⁸ Там же. – 10 октября. – С. 8.

²⁹ Там же. – 26 сентября. – С. 4.

³⁰ ИЧГИК. – 1917. – 27 июля. – С.1-2.

³¹ Українська Центральна рада: документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 183, 206.

³² ЧЗГ. – 1917. – 3 октября. – С. 2.

- ³³ Горький. М. Несвоевременные мысли и рассуждения о революции и культуре (1917 – 1918 г.). – М., 1990. – С. 10.
- ³⁴ Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива // Анатомия революции 1917 года в России: Массы, партии, власть. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 139.
- ³⁵ Ненароков А.П. Русская революция 1917 – 1921 гг.: Великая или нет? // Отечественная история. – 2002. – № 3. – С. 52.
- ³⁶ ЧЗГ. – 1917. – 1 декабря. – С. 3.
- ³⁷ Там же. – 17 ноября. – С. 6–7.
- ³⁸ Верстюк В.Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу. Вместо послесловия // Всероссийское Учредительное собрание: Первый и единственный день его занятий (5 и 6 января 1918 года). – Одесса, 1918 (Репринт. воспр. изд. 1918 г. – Киев, 1991). – С. VIII.
- ³⁹ ЧЗГ. – 1917. – 1 декабря. – С. 8.
- ⁴⁰ Там же. – 3 ноября. – С. 2.
- ⁴¹ Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С. 97.
- ⁴² Цит. за: Бевз Т. Назв. праця. – С. 109.
- ⁴³ ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 145.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 152 – 153.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 107.
- ⁴⁶ ЧЗГ. – 1917. – 10 октября. – С. 7.
- ⁴⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1480. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 222.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 225.
- ⁴⁹ ЧЗГ. – 1917. – 13 октября. – С. 9.
- ⁵⁰ Там же. – 8 декабря. – С. 7.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. – 24 ноября. – С. 7.
- ⁵³ Там же. – 15 декабря. – С. 6–7.
- ⁵⁴ Бевз Т. Назв. праця. – С. 110.
- ⁵⁵ Всероссийское Учредительное Собрание: Первый и единственный день его занятий (5 – 6 января 1918 года). – Одесса, 1918. – С. 76.
- ⁵⁶ Бевз Т. Назв. праця. – С. 65.
- ⁵⁷ Чубинский М.П. Год революции (1917). (Из дневника) // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – С. 326–327.
- ⁵⁸ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни // Укр. іст. журнал. – 2002. – № 4. – С. 127

- ⁵⁹ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 401.
- ⁶⁰ Грушевський М. Новий період історії України. – К., 1992. – С. 24.
- ⁶¹ Вісти Головної комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – 1918. – 4 січня. – С. 10.
- ⁶² Там само. – 1 січня. – С. 10.
- ⁶³ Черниговский край. – 1917. – 22 декабря. – С. 1.
- ⁶⁴ Там же. – 22 декабря. – С. 4.
- ⁶⁵ Там же. – 12 января. – С. 7.
- ⁶⁶ Вісти Головної комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – 1918. – 4 квітня (н.с.). – С. 6–7.
- ⁶⁷ Булдаков В.П. Красная смуга... – С. 177.

ПІСЛЯМОВА

Численні факти, запозичені авторами цієї книжки із архівних фондів, наукової та історико-публіцистичної літератури, а головне зі шпальт тогочасної чернігівської преси, незаперечно доказують, що 1917 р. дійсно унікальний в історії України XX ст. Він не має собі рівних за наповненістю подіями та їхнім химерним переплетінням, швидкістю та непередбачуваністю змін, які заганяли у глухий кут сучасників, та й для майбутніх дослідників утворили чимало труднощів. Одна з найпривабливіших рис цієї доби, безумовно, – втягнення у вир революційних перетворень усіх регіонів велетенської імперії.

Хвилі революційного вибуху, що докотилися до Чернігівської губернії, радикально змінили життя її населення. Мешканці міст та містечок покладали значні надії на нову петроградську владу. Гасла Лютневої революції “Свобода. Рівність. Братерство.” у свідомості сучасників тісно перепліталися із сподіваннями на поліпшення матеріального становища, припинення війни, демократизацію місцевого управління. Селянство ж, яке становило абсолютну більшість жителів краю, спочатку несміливо, а потім все настирливіше стало домагатися розв’язання земельного питання. Воно ж чи не найбільше постраждало і від тривалої, виснажливої і безперспективної війни, яка породила солдатський революціонізм. Його прояви швидко вивели процес революційних змін за рамки пристойності і надали йому характеру кривавої вакханалії, що, в свою чергу, відштовхнуло від нової влади багатьох людей. Як це часто трапляється, вони звинуватили революційну владу у всіх надмірностях та негараздах. Дійсно, заходи Тимчасового уряду явно запізнювалися, не завжди виявлялися достатніми. Крім того, уряд не подбав про належне фінансування місцевих органів влади. Важко твердити напевно, настільки це стало поширеним явищем, але на Чернігівщині і губернські владні структури, і тим паче повітові постійно відчували гострий брак коштів, що негативно позначилося на якості їхньої роботи.

На літо 1917 р. загальна ситуація у губернії виглядала не надто привабливо. Восени вона стала зовсім важкою, в окремих випадках навіть неконтрольованою. Цим, ясна річ, негайно скористалися більшовики. І хоча в краї не було великих промислових центрів, об’єктом їхньої популістської агітації стали, насамперед,

солдати запасних частин, дислокованих у губернії. Солдати-дезертири і матроси Балтійського флоту перетягували на свій бік селянство. Таким чином, формувалася, щоправда, нечисленна, але активна “п’ята колона”, яка підтримала вторгнення російських більшовиків узимку 1917 – 1918 рр.

Під час революційних подій на Чернігівщині визначилися і справжні керівники у боротьбі за демократичне реформування суспільства. Ними стали представники місцевої інтелігенції. Серед інших рис їхньої програми хочеться відзначити ту, яка, на думку авторів, особливо важлива для людей XXI ст.: питання ціни суспільного поступу. Вони не вважали, що мета виправдовує засоби, тому не закликали до негайного знищення ворогів революції, нещадного терору тощо. У цьому їхня моральна сила і водночас політична слабкість, можливо, навіть, приреченість в умовах 1917 р. Поміж цих діячів, добрі справи яких ми згадали на сторінках цієї книжки, треба виділити І.Шрага, О.Свечина, О.Бакуринського, І.Коновала, М.Могилянського. Українські симпатії у їхньому колі були досить сильними, а Іллю Людвиговича Шрага по праву вважають лідером національно-визвольного руху на Чернігівщині.

Ідеї та практика Української революції знайшли у нашому краї шире розуміння та підтримку значних верств населення. Про це можна судити з матеріалів Першого українського губернського з’їзду. Українськими симпатіями пронизані й інші кроки революційної влади. Можливо, тому, що редакція “Черниговской земской газеты” належала до прибічників українства, на сторінках цього найпопулярнішого видання постійно з’являлася відповідна інформація. Без перебільшення можна стверджувати, що новостворені українські органи влади знайшли собі підтримку у багатьох південних і центральних повітах. Їхнє населення, органи влади та місцевого самоврядування, передовсім це стосується Борзнянського повіту, Чернігова, визнали Центральну Раду та Генеральний Секретаріат ще влітку. На півночі вичікували, але після захоплення більшовиками влади у Петрограді настрої різко хитнувся в бік УНР. На жаль, її керівництво не змогло повною мірою скористатися сприятливим шансом, який з’явився після повалення Тимчасового уряду. Чернігівщині пощастило в тому відношенні, що губернським комісаром тут працював у майбутньому один з найвидатніших українських істориків – Д.Дорошенко. Дякуючи його знаменитій монографії та не менш відомим спогадам, ми маємо інформацію з перших рук про події доленосного року.

Беззаперечно, можна робити висновок про киевоцентричність революційних подій на Чернігівщині, але з певною поправкою на те, що місцеві керівники поділяли автономістські ілюзії лідерів Центральної ради і через це дотримувалися, так би мовити, подвійної лояльності. Проте українська орієнтація владно завойовувала симпатії молоді, свідомої частини селянства, і в цьому можна вбачати життєз

датність та перспективність процесу національного відродження. Ми наводили чимало конкретних доказів на користь зазначеної тези.

Важливим засобом втягування мільйонів людей до активного громадсько-політичного життя у його демократичному варіанті стали вибори, під знаком яких проходив 1917 рік у губернії. Місцева преса багато уваги приділяла їхньому перебігові. Аналіз численних інформативних та аналітичних матеріалів свідчить, що у цьому новому, незвичному для загалу виді громадської діяльності теж було чимало проколів та недоліків. Але, на нашу думку, це вади розвитку: більшість населення позитивно сприйняло нові можливості. Особливо інтерес викликає організація виборів у деяких “свідомих” селах.

Загалом, можна вважати мешканців губернії добросовісними учнями “школи масової демократії”. Перехід до принципово іншого, вищого суспільного статусу давався не легко і не просто, але у цій справі, навіть не зважаючи на недоречності і зриви, особливо під час виборів до земств, намітився певний поступ. Новим кроком могли б стати вибори до Всеукраїнських Установчих зборів, але більшовицька окупація не дала змоги провести їх належним чином і тим самим поклала край демократизації мас.

Український зміст революції досить переконливо засвідчили і видатні, і буденні події, що відбувалися повсюдно в губернії щедро на приємні несподіванки, але й багатого на тяжкі випробування року. Вони закарбувалися на сторінках тогочасних періодичних видань, ставши важливими віхами державотворення в Україні взагалі і на Чернігівщині зокрема. Регіональний підхід до вивчення історії революції дасть змогу повніше, переконливіше та глибше з’ясувати всі аспекти революційного процесу.

Додатки

Таблиці

У додатку вміщено три таблиці, які демонструють досягнення політичних чинників під час виборів до міських дум, Всеросійських Установчих зборів та до Всеукраїнських Установчих зборів у Чернігівській губернії. З різних джерел вдалося зібрати майже всі (31 з 32) результати виборів до міських дум. У підсумковій таблиці муніципальної кампанії партійні списки розподілені як за їх розміщенням у політичному спектрі (зліва направо), так і за національною ознакою (українські, російські, єврейські, польські). Крім того, тут можна побачити результати безпартійних списків домовласників і торгово-промисловців. Вони були досить широко представлені, а в деяких містах перемагали. Незважаючи на свою неоднорідність, вони все ж таки мали певне політичне обличчя. Так, за списками домовласників досить часто балотувалися кадети, а торгово-промисловці явно не належали до соціалістів. Решта списків враховано у графі “інші”.

Деякі цифрові дані стосовно міських виборів можуть надалі певною мірою коригуватися, але не принципово. Це обумовлено тим, що у ряді міст результати виборів обчислювались за кількістю мандатів. Крім того, з’ясувалось, що у деяких випадках інформація про загальну кількість поданих бюлетнів, наведена у джерелах, при калькуляції усіх списків не співпадала з дійсністю, що вимагало уточнень. У деяких повідомленнях про кількість поданих голосів за той чи інший блок враховувалась чисельність забракованих бюлетнів, у деяких – ні. Відповідно ця обставина відображена в таблиці, що дозволило уникнути обрахунку “нічийних” голосів.

Результати виборів до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів наведені за даними, які містяться у фонді 1133 Головної комісії зі справ виборів до Установчих зборів УНР. У зв’язку з тим, що існують інші джерела, в літературі зустрічаються й дещо відмінні результати. Партійні списки у цій таблиці розташовані згідно з номерами, отриманими під час реєстрації.

Скорочення в таблицях:

Бунд	Всезагальна єврейська робітничка спілка "Бунд"
Євр. нац. Виб. ком.	Єврейський національний виборчий комітет
Євр. соц. блок	Єврейський соціалістичний блок
Інші укр. сп.	Інші українські списки
Інші. євр. сп.	Інші єврейські списки
Клуб поляків	Громадсько-політичний клуб поляків
Конот. Ком. УСДРП	Конотопський комітет УСДРП
Незал. Рев. дем.	Список незалежних революційних демократів
ОЄСРП	Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія
Остерська пов. сп.	Остерська повітова селянська спілка
ПНС	Партія народної свободи (кадети)
Позапарт. гр. діячів	Список позапартійних громадських діячів
Покалічених вояків	Чернігівська Губернська спілка покалічених воїнів
Правосл. парафіян	З'єднані ради православних парафій України
ПСР	Партія соціалістів-революціонерів
П-Ц	Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей-Ціон
РСДРП	Російська соціал-демократична робітничка партія (об'єднана)
РСДРП(б)	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
Сел. сп. Лосин. вол.	Селянська спілка Лосинівської волості Ніжинського повіту
Сел. спіл. Талал. вол.	Селянська спілка Талалаївської волості Ніжинського повіту
Сл. с. установ	Список службовців суспільних установ
Сов. Козак. і сел. деп. Чернігова	Рада козацьких і селянських депутатів війська Чернігівського Гарнізону
Сосницька сел. сп.	Сосницька селянська спілка
Соц. Блок	Соціалістичний блок
ТН/СП	Трудова народно-соціалістична партія
Торг.-пром.	Списки об'єднань торгово-промисловців
Укр. соц. блок	Український соціалістичний блок
Українців-біженців	Список біженців-українців Холмської і Гродненської губерній
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія

Біографічні довідки

У додатку вміщено стислі біографічні довідки про осіб, які брали активну участь у революційних подіях 1917 р. на Чернігівщині і залишили помітний історичний спадок. Для їх складання використані матеріали "Енциклопедії Українознавства" (ТТ. 1 – 10. – Львів, 1993 – 2000); "Довідника з історії України" (ТТ. 1 – 3. – К., 1993 – 1999), біографічного довідника В.Верстюка і Т.Осташко "Діячі Української Центральної Ради" (К., 1998), довідника Д.Калібаби "Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини" (Чернігів, 1998) та деяких інших публікацій біографічного характеру.

Бжеський Роман Стефанович (1894 – 1982) народився у Ніжині в родині Стефана і Олени з роду Грищенків. Початок революційного шляху припадає на рідну Чернігівщину. Був в'язнем більшовицьких тюрем. У 1920 р. емігрував до Польщі, жив у м.Кременці, потім виїхав до Чехословаччини, Німеччини. У 1950 р. родина Бжеських опинилася у США, де поселилася у м.Детройт. Р.Бжеський – талановитий історик і письменник. Він автор 125 друкованих праць, які виходили під понад десятьма псевдонімами та криптонімами. Основні з них – Р.Гармаш, Роман Задеснянський, Роман Десняченко, М.Лівобережець, Мазепинець, Р.Млиновецький, Р.Орликівець, Р.Паклен, Характерник та інші. Під останнім псевдонімом у "Літературно-науковому віснику" надруковані його спогади "Згадки з минулого" (Львів, 1924-1927). Найвідоміша праця Р.Бжеського – "Нариси з історії Українських Визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що історія "мовчить")" у двох томах вийшла вже третім виданням під авторським псевдонімом Р.Млиновецький. У книзі чимало місця відведено подіям у Чернігові. Життєвий шлях і творчий доробок діяча вивчають історики Я.Дашкевич, Г.Сварник та краєзнавець з Тернопілля Г.Чернихівський.

Верзилов (Верзілов) Аркадій Васильович (1867 – 1931) народився у с.Ковчин (тепер Куликівського району) у дворянській родині. Закінчив Чернігівську гімназію та історико-філологічний факультет Київського університету. Майже двадцять років свого життя присвятив служінню Чернігову, з 1906 р. обирався на посаду голови міської думи. А.Верзилов відомий як український історик, педагог; у 20-ті рр. він був співробітником історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, членом Комісії районного дослідження Північної України. Відомі його

спогади “Чернігівська українська “Громада” (у співавторстві з М.Грінченко), вміщені у збірнику “Чернігів і Північне Лівобережжя”. – К., 1928 та “Мої спогади про чернігівських археологів” (Український історик. – 1991. – №1 – 2). Про життєвий шлях А.Верзилова писали Г.Курас, О.Ісаєнко.

Дорошенко Дмитро Іванович (1882 – 1951) – видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. 1917 р. короткий термін очолював Генеральний секретаріат УЦР, 1918 р. обіймав посаду міністра закордонних справ України у гетьманському уряді. Народився у м. Вільно (тепер Вільнюс – столиця Литви). Помер і похований у Мюнхені. Автор близько тисячі праць з історії України, історії культури і церкви, бібліографії. Його фундаментальне дослідження з історії Української революції та не менш відомі спогади стали основою для студіювання цієї доби. Чимало місця у цих працях віддано й історії Чернігівщини. Останнім часом у журналі “Сіверянський літопис” надруковано декілька маловідомих документів, пов’язаних з діяльністю Д.Дорошенком. У Чернігові перевидана його “Коротенька історія Чернігівщини”, що вперше побачила світ 1918 р. у видавничому товаристві “Сіверянська думка”.

Дорошенко Петро Якович (1858 – 1919) народився на Глухівщині, закінчив Новгород-Сіверську гімназію і Київський університет. Працював директором дворянського пансіону у Чернігові, за Центральної Ради – директор української гімназії. За гетьманату йому пропонували посаду прем’єр-міністра. У липні 1918 р. був призначений головою Управління у справах мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва. Зберіг цю посаду й за Директорії. Евакуювався з урядом Директорії до Вінниці, а потім до Кам’янець-Подільського. У липні 1919 р. розстріляний в Одесі більшовиками. Земський діяч, співробітник Чернігівської комісії, знавець української старовини. Про нього писав Г.Курас.

Елланський Василь Михайлович (Василь Еллан-Блакитний) (1894 – 1925) народився у с.Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту у родині священика. Український поет, журналіст, 1917 р. – один з лідерів українських есерів. Ю.Лавріненко зараховував його до представників “Розстріляного відродження”, підкресливши, що “після Миколи Скрипника” він є “найвидатніший ідейний представник українського комунізму та українського шляху до соціалізму”. Один з засновників Української комуністичної партії (боротьбистів), потім – один з керівників Радянської України, від уряду якої брав участь у конституційній боротьбі 1920 – 1923 рр. Виступав проти реставрації старої Російської імперії в

новій формі РСФСР і за союз рівноправних з Росією та незалежних від неї радянських республік. За це М.Скрипник назвав його “фундатором СРСР”.

Іскрицький Михайло Андрійович (1873 – ?) походив з шляхетсько-старшинського роду Чернігівщини, відомого ще з XVII ст., на початку XX ст. володів маєтками у Стародубському та Суразькому повітах. Він отримав вищу юридичну освіту, обирався до II та III Державних дум Росії; один час – за доби революції 1905 – 1907 рр., – був членом партії мирного оновлення, яка стояла на дещо лівіших позиціях, ніж октябристи, до яких згодом і належав. Напередодні Лютневої революції М.Іскрицький обіймав впливову посаду дворянського предводителя Суразького повіту. У губернії він здобув стійку репутацію мецената і ліберала. Ще до призначення на посаду губернського комісара його обрали членом комітету громадських організацій. З березня члени останнього на своєму засіданні заслухали розповідь М.Іскрицького про події в Петрограді, очевидцем яких він став. Судячи з усього, 44-річний громадський діяч вітав революцію. Відомостей про подальшу долю не виявлено.

Коломійченко (Коломійченко) Федір Євдокимович (р. н. невідом. – після 1937 р.). народився у с. Прохори Борзнянського повіту на Чернігівщині. Навчався у Москві, з студентських років – активний учасник українського руху. Делегат Українського національного конгресу (1917 р.) і Українського трудового конгресу (1919 р.). Редактор українського журналу “Шлях”, що виходив у Москві, а потім у Києві. Був засуджений у справі “СВУ”, вдруге заарештований і, очевидно, у 1937 або 1938 р. розстріляний. Український журналіст. Писав до газет “Діло”, “Маяк”, “Неділя”, “Рада”, “Село”, місцевої преси. Псевдоніми: П.К., Федір Прохорець, Хведір К. Дві публікації про життєвий шлях Ф.Коломійченка підготувала Н.Онищенко.

Коновал Іван Омелянович (1875 – 1925) родом з Харківщини, працював у сільській школі вчителем. За свої погляди на українство переслідувався російським урядом, після відбуття ув’язнення йому заборонили працювати у школі. З 1901 по 1918 р. мешкав у Чернігові. Спочатку працював у конторі по осушенню боліт, а з 1909 р. – у болотоосушувальному відділі Чернігівської губернської земської управи. Згодом став коректором, а потім секретарем “Земского сборника Черниговской губернии”. Був членом Чернігівської архівної комісії, вийшов з її складу у 1905 р., протестуючи разом з іншими членами проти утисків влади. У чернігівський період видав декілька збірок. Літературний псевдонім – Іван Воронківський.

Могилянський Михайло Михайлович (1873 – 1942 (1944)) народився у Чернігові. По закінченні гімназії навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Юридичну діяльність поєднував з літературною і журналістикою. Багато друкувався у столичній періодиці і місцевій пресі. Після революції – активний співробітник ВУАН. На особливу увагу заслуговує діяльність М.Могилянського на посаді комісії зі створення “Біографічного словника діячів України”. Письменик, літературні псевдоніми – М.Андрійко, Б.Гриценко, М.Гуца, Борис Ковдра, І.Лебединський, Т.Максимович, М.Руссобтовський, Мих.Хотивлянський, Валеріан Чубинський, П.Чубинський та ін. Його життєвий шлях, творчу та наукову спадщину посилено вивчають літературознавці і історики. Про нього у “Сіверянському літописі” надрукована стаття Г.Кураса і Т.Демченко.

Модзалевський Вадим Львович (1882 – 1920) народився у Тифлісі (тепер Тбілісі – столиця Грузії). З 1911 р жив і працював у Чернігові. З 1917 – 1918 рр. – директор Музею старожитностей в Чернігові і керуючий справами Чернігівської архівної комісії. З 1918 р. у Києві. Очолював архівно-бібліотечний відділ Міністерства освіти, деякий час був начальником Архівного Управління і Всеукраїнського Головного Архіву. Співробітник Всеукраїнської Академії Наук. В.Модзалевський – видатний український історик, архівознавець, генеалог. Його життєвий шлях і наукову спадщину досліджують О.Коваленко, С.Білокінь, І.Матяш, Г.Курас.

Одинець Гаврило Матвійович (1870 – 1945) народився під Києвом (тоді – Остерський повіт Чернігівської губернії) у селянській родині. Рано прилучився до київського кола українського національно-визвольного руху. Цікаві дані про цей період в житті Г.Одинця вміщені у “Щоденнику” С.Єфремова. Активний діяч української революції, член УПСР, Селянської Спілки, Центральної Ради. Після поразки революції перейшов на бік більшовиків. Став одним з керівників Всеукраїнського Комітету незаможних селян, виконував обов’язки “судді” на показовому процесі у справі “СВУ”. На початку 1930-х рр. Г.Одинця репресували. За іншими даними, його заарештували наприкінці 30-х рр. Через сім років Г.Одинець повернувся із заслання, щоб померти на батьківщині. Автор спогадів про Українську Центральну Раду, брошури про “напівміфічний Селянський Інтернаціонал” – Всесвітню незаможницько-селянську спілку, віршів. Єдиний, далеко не повний біографічний нарис вміщено у довіднику В.Верстюка і Т.Осташко.

Онацький Євген Дементійович (1894 – 1979) – історик, журналіст, громадський діяч. Народився у Глухові, навчався у Чернігівській чоловічій гімназії, на історико-філологічному факультеті Київського університету, член ТУП. 1917 р. всту-

пив до УПСР, палко проповідував та захищав ідеї Центральної Ради. 1929 р. він увійшов до ОУН, був призначений Проводом українських націоналістів представником ОУН в Італії. Проживши майже 60 років на чужині, Є.Онацький залишив в українській культурі та історії глибокий слід. Зрештою, він сам створив собі нерукотворний пам’ятник своєю Українською Малою Енциклопедією, що виходила у Буенос-Айресі (Аргентина) у 1957 – 1967 рр., де він мешкав з 1947 р. Це – 16 томів, 2142 сторінки тексту, де, до речі, зібрано чимало важливої інформації про чернігівських діячів. Автор надзвичайно цінних спогадів. Про Є.Онацького у “Сіверянському літописі” вміщено біографічний нарис Т.Демченко.

Осадчий Тихін Іванович (1866 – 1945) – економіст, письменник і суспільно-політичний діяч, уродженець Київщини. Працював статистиком у Херсонському та Симбірському земствах. З 1904 р. вчителював на Київщині та Чернігівщині, зокрема працював народним учителем у Конотопському повіті. Він організував і багато років очолював місцеву сільськогосподарську кредитну спілку. У 1917 р. його обрали головою Чернігівської Селянської спілки, член її ЦК та УЦР. У 1918 р. – один з організаторів Всеукраїнського сільськогосподарського союзу. Автор книг із питань землеволодіння та землекористування. Д.Дорошенко твердить, що за партійною приналежністю Т.Осадчий – український народний соціаліст. Політична біографія відсутня.

Свечин Олексій Олександрович (1865 – після 1920 р.) народився у сім’ї одного з найбагатших чернігівських землевласників, отримав вищу юридичну освіту, обирався до Першої Державної Думи. Учасник земського руху, був членом “Союзу Освобождения”, а потім став впливовим діячем конституційно-демократичної партії. Цікавився українським питанням і симпатизував відповідному рухові. Заслуговує на увагу характеристика цього «дідича», яка належить Д.Дорошенку: “дуже поступова й всіма шанована людина, щирий приятель українства”. У 1917 – 1918 рр. очолював Чернігівську губернську земську управу. Подальший життєвий шлях його простежити не вдалося, але у 1920 р. О.Свечин разом з ще одним чернігівським діячем опинилися в Криму в оточенні П.Врангеля. Як відомо, шлях звідтіля для людей, подібних Свечину, пролягав або в еміграцію, або, в умовах масових розстрілів, на той світ. Політична біографія відсутня.

Шраг Ілля Людвігович (1847 – 1919) народився у містечку Седнів на Чернігівщині. Юрист, земський діяч, видатний представник українського національно-визвольного руху, один з лідерів його ліберального крила. Очолював українську фракцію у Першій Державній Думі. У 1918 р. деякий час виконував обов’язки

Чернігівського губернського комісара УЦР. За доби гетьманату отримав пропозицію обійняти посаду голови уряду Української держави, але відмовився через стан здоров'я. Все свідоме життя І.Шрага практично пов'язане з Чернігівщиною. До 150-річчя від дня народження вийшла збірка його документів та матеріалів. Життєвий, науковий та публіцистичний спадок І.Шрага активно досліджують чернігівські та київські історики.

Шраг Микола Ілліч (1894–1970) народився у Чернігові, син І.Шрага. Після закінчення Чернігівської гімназії поступив до юридичного факультету Московського університету. У Москві прилучився до українського національно-визвольного руху. Активний учасник Української революції. Незважаючи на молодість – один з керівників Центральної Ради. З 1919 до 1923 р. – в еміграції. У 1931 р. разом з іншими колишніми членами УПСР був засуджений за сфабрикованою ОГПУ справою “Українського національного центру”. Останні роки життя – професор кафедри економіки Львівського політехнічного інституту. У 1992 р. в холі Львівської політехніки відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки, що вшанувала викладачів навчального закладу за внесок у громадське, культурно-освітнє та наукове життя України. Другим – після прізвища Петра Франка – у списку викарбуваних золотом імен стоїть прізвище М.Шрага. У “Сіверянському літописі” вміщено біографічний нарис Г.Кураса та Т.Демченко про М.Шрага.

Іменний покажчик:

Адаменко В. Ф. 6	Горький М. 81
Александрович 60	Гофман М. Л. 6
Аммосов В. М. 60	Гошко М. 49
Андрієвський В. 38, 48	Гревеніц М. 11
Андрієвський В. 13-48	Гресь 58
Афанасєв А.Ф. 56	Грицак Я. Й. 14, 70
	Грінченко Б. Д. 15
Базилевич В. О. 23, 33, 38	Грушевський М. С. 11, 19, 31, 32, 33, 34, 70, 93
Бакуринський О. О. 11, 16, 83, 85, 93, 99, 105	Гунчак Т. 70
Балабанов 47	Гурба П. 38
Бархат 33	Гуриков 13
Батуринець П. (Сулизь П. Х.) 41, 73	
Бевз Т.А. 86, 91, 92	Демиденко Ю. 38
Бжеський Р. С. 33, 35	Демченко В. М. 80
Борухов Б. М. 40	Демченко М. І. 80
Бош Є. Б. 85, 95	Діденко П. 33
Брешко-Брешковська К. К. 84	Довгий І. Г. 38
Буйко А. 24	Довгодько К. 38
Булдаков В.П. 10, 20, 78, 102	Донець А. О. 78
Буряк П. 38	Дорошенко Д. І. 16, 17, 18, 21, 22, 23, 32, 33, 47, 48, 51, 52, 54, 59, 60, 62, 74, 84, 107
	Дорошенко П. 10
Василій (архієпископ Чернігівський) 21	Дубинський П. 87
Ведмідь 35	Дудка К. 24
Веліхов Л. 24	
Верзілов А. В. (Верзилов) 25, 32	Елланський В. М. (Василь Еллан-Блакитний) 12, 33, 34, 38, 40, 52, 81, 90,
Верстюк В. Ф. 15, 36	
Винниченко В. К. 41, 93	Євтушевський В.Г. 56
Виноградський Ю. С. 38	Євфимовський О. І. (отець) 78
Висоцький М. В. 85	Єфименко В. 86
Вільгельм II Гогенцоллерн 50	Єфремов С. О. 32
Галаган П. 49	Жук М. І. 33
Гандиш С. 38	
Ганжа М. А. 83	Заболотський В. А. 6
Ганжа Р. А. 17, 30, 41, 59, 84	Земницький Ю. 38
Гладкий І. 27	
Гоголь М. В. 11	
Горловський 43	

- Зубок Г. 59
- Ізмайлович О. 84
Імшенецький М. К. 12, 84
Іоан, єпископ 52
Іоффе А. А. 85
Іскрицький М. А. 10, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 85, 99
- Карпінський О. М. 28, 32, 33, 37, 38, 40
Керенський О. Ф. 33
Кибальнич Ф. 55
Кирівський І. 38
Киселевич Ф. 12
Ковалевський І. Д. 6, 18, 19, 59, 85
Коваленко Д. 14
Ковалів Л. 95
Ковальчук П. С. 88
Ковбаса Т. В. 85
Коломійченко Ф. Є. 36, 38, 53
Коломійець О. 73
Коломійцев 45
Коновал І. О. 6, 23, 32, 33, 35, 36, 38, 85, 103
Кононенко А. А. 54
Корнілов Л. 69
Косинський В. 95
Костенецький В. 85
Костюшко Тадеуш 40
Кривцов О. 38
Кропивницький М. Л. 10
Кузьменко А. 85
Кулябко-Корецький М. І. 17, 37
Курдюк І. 38
Куриленко П. І. 18, 84
Курочкін В. І. 21
- Лаврененко Т. І. 84
Лашкевич В. 85
Левітін 48
Ленін В. І. 52
Лепех 24
Лисенко М. В. 15
Лисяк-Рудницький І. П. 69
- Львов Г. Є. 11, 24, 33
- Макаренко 38
Малуш 24
Марголін А. Д. 84
Маркович 35
Матушевський Ф. П. 32
Миклашевський М. М. 26
Микола II (Романов) 11
Мицюк 34
Могилянський М. М. 10, 77, 83, 85, 95, 103
Модзалевський В. Л. 10, 23, 24, 93
Мотис Д. І. 47
Мотора Ф. 85
Мохнатко І. І. 34
Мусін-Пушкін В. А. 10, 49
- Нагорний Х. 38
Нарбут В. І. 43
Нарбут Г. І. 43
Ніковський А. В. 32
Ногін В. П. 85
- Оберучев К. М. 48
Одинець Г. М. 34, 35, 36, 85, 95
Олещенко М. 99
Онацький Є. Д. 35, 36, 38
Осадчий Т. І. 34, 35, 37, 85
Осипенко С. 88
Остроносів Л. З. 19, 88
Осьмачка Тодось 12
- Павленко В. 33
Паренко С. Т. 23
Пелехів 33
Петач М. 38
Петлюра С. В. 42
Петренко О. 86
Писин А. Я. 57
Плюх 24
Плющ 38
Познанський 40

- Полуботок В. 84
Полуботок П. 73
Полуботко Г. (отець) 38
Поляков 57
Порадін М. 60
Примаков В. М. 85
Приходько О. К. 33
Проценко В. 38
П'ятаков Г. Л. 85
- Ращенко М. 86
Ретінгер Е. Л. 40
Риндич А. П. 85
Родін С. 19
Романов 15, 80
Ростовська О. В. 19
Рубісов М. К. 34, 38, 84
Рудов 25
Русова С. Ф. 15
Рябушинський П. П. 85
- Савич П. П. 18, 19, 59, 84
Саєнко М. Ф. 85
Саєнко Ф. П. 26
Сахно Й. К. 53
Свердлов Я. М. 85
Свечин О. О. 25, 26, 84, 95, 103
Селіванов В. К. 21
Симоненко 49
Сівков С. В. 6
Сілер О. Г. 34
Скоропадський П. 72
Словак Г. 49
Соколов П. Я. 84
Соколовська С. І. 48
Сокольський 21
Солдатенко В. Ф. 4
Софронівич С. Л. 75
Стаднюк Г. В. 33, 35, 36, 38
Стрелков О. М. 21
- Табаків 3. 74
Тарасенко 20
- Тарасенко 49
Тарасенко М. 86
Тарловський З. 34
Тарновський В. 5
Тихомиров П. В. 6
Товстоліс Г. М. 26
Толкачніков 21
Точоний Н. І. 39
Трофименко П. О. 18, 60
Трухан М. О. 42
- Устименко 35
- Феденко П. 70
- Хижняков В. М. 11, 20
Хижняков В. В. 18
Хижнякова О. В. 20
Хильченко Т. 21
Хмельницький Богдан 42
Хмелевцев І. Ф. 6, 23, 82, 83
Христюк П. О. 86
- Церетелі І. Г. 84
Циганков 21
- Чикаленко Є. Х. 14, 22, 31, 32
Чубинський М. П. 92
Чубинський П. П. 92
Чумак В. Г. 87
Чупринка Г. А. 60
- Шаповал М. Ю. 85
Шаталов М. М. 23
Шевченко Т. Г. 15, 35, 48
Шевердін Н. 54
Шимановський П. 22
Шкуркіна-Левицька Т.(Ф.) С. 33
Шкільник М. 73
Шраг І. Л. 12, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 42, 72, 73, 74, 75, 82, 84, 91, 95, 103
Шраг М. І. 33, 36, 40, 85, 86, 91
Шрамченко 13

Шрамченко Л. 60
 Шультгін О. Я. 32, 36, 95
 Шумський В. 39
 Щоголев С. 42

Щербаков В. 5, 51
 Юренев П. П. 84
 Юдович А. 3. 57

Географічний покажчик*:

Алтиновка (Сумська обл.) 47	Гродненська губ. 94
Антоновичі (Чернігівський р-н) 20	Гусинка Городянського пов. (Ріпкінський р-н) 45
Атюшська вол. Кролевецького пов. (Коропський р-н) 47, 90	
	Дарниця 8
Баби (тепер – Жовтневе, Менський р-н) 53	Данія 8
Батурин (Бахмацький р-н) 13	Держанівка Козелецького пов. (Носівський р-н) 89
Бахмач 47	Десна 22
Берестовець (Борзнянський р-н) 13, 78, 88	Дівовка Мглинського пов. (тепер Росія) 45
Блистова (Новгород-Сіверський)	Донецький басейн 29
Бобрин (Ніжинський р-н) 49	Дроздовиця (Городянський р-н) 13
Бобровиця (східна околиця Чернігова) 44, 49	Дягова (Менський р-н) 15
Борзна 8, 25, 34, 39, 75, 77, 85	
Борзнянський пов., Борзнянщина 8, 26, 36, 38, 61, 89, 91, 103	Європа 36
Брянська обл. 8	
	Жихов (Сумська обл.) 13
Вертіївка (Ніжинський р-н) 10, 85	Забор'є Суразького пов. (тепер – Росія) 14
Виблі (Куликівський р-н) 33, 97	Злинка (тепер – Росія) 74
Вінниця 70	
Волинська губ. 80	Івангород (Ічнянський р-н) 13
Воронеж Глухівського пов. 73	Ічня 87
Галичина 17, 33	Київ 4, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 43, 45, 51, 52, 53, 55-57, 85, 96, 97, 101, 102
Глухівський пов. 18, 38, 58, 90	Київщина 88
Глухів 25, 60, 73, 75, 79	Кладьковка Борзнянського пов. (Куликівський р-н) 13, 89
Гомель 56	Клинці Новозибківського пов. (тепер Росія) 18, 57, 74, 77
Горбів (Куликівський р-н) 46	Козелець 8, 73, 75, 93
Городня 8, 27, 34, 75, 77	Козелецький пов. 7, 38, 42, 70, 87, 88, 90
Городянський пов. 38, 46, 77, 90	Комарівка (Борзнянський р-н) 13
Горяни Мглинського пов. (тепер – Росія) 78	
Грабів (Ріпкінський р-н) 46	

* У зв'язку з частим вживанням назв Чернігів, Чернігівська губернія, Чернігівський повіт, Чернігівщина вони у покажчику не представлені.

Конотоп 34, 48, 52, 73, 74, 77, 85, 100
 Конотопський пов. 38, 101
 Короп 86,
 Коропська вол., Корощина 86
 Корюківка 53
 Костобобров (Семенівський р-н) 14
 Красилівка (Бахмацький р-н) 45
 Красне (Бахмацький р-н) 46
 Кролевець 39, 73, 74

 Кролевецький пов. 38
 Кронштадт 39
 Крути 47
 Ксендзівка (тепер – Пролетарське, Коропський р-н) 44
 Кудлаївка Новгород-Сіверського пов. 46
 Кулаги Суразького пов. (тепер – Росія) 84

 Лівобережна Україна 70
 Локотки Глухівського пов. (Сумська обл.) 85
 Лосинівська вол. (Ніжинський р-н) 98
 Лужковка (тепер – Росія) 74

 Макарич Суразького пов. (тепер – Росія) 46
 Макишин Городянського пов. 46
 Макошине (Менський р-н) 15
 Мала Кошелівка (Ніжинський р-н) 49
 Мартинівка Борзнянського пов. (Ічнянський р-н) 95
 Масани (північно-західна околиця Чернігова) 79
 Машеве (Семенівський р-н) 14
 Мглин 57
 Мглинський пов. (тепер – Росія) 21, 35, 39, 54
 Медведєв Стародубського пов. (тепер – Росія) 89
 Мена 45
 Морівськ (Козелецький р-н) 77
 Москва 35, 36, 82

 Московський округ 48
 Мости (Бахмацький р-н) 48

 Найтоповичі Стародубського пов. (тепер Росія) 78
 Ніжин 8, 9, 11, 14, 19, 45, 48, 75, 94
 Ніжинський пов., Ніжинщина 38, 90, 95
 Німеччина (Германія) 10, 35
 Новгород-Сіверський 8, 48, 74, 75, 94
 Новгород-Сіверський пов., Новгород-Сіверщина 35, 39, 57, 87, 88, 90, 96
 Новоград-Волинський 70
 Новозибківський пов. 35, 39, 54, 56, 58, 59
 Новозибков 22, 56, 73, 77, 93

 Олешня (Ріпкінський р-н) 15
 Олишівка (Чернігівський р-н) 13
 Орловська губ. 29
 Остер 8, 25
 Остерський пов. 39

 Пекурівка (Городянський р-н) 79
 Пензенська губ. 29
 Перелюб (Корюківський р-н) 47
 Петроград 11, 13, 16, 17, 18, 21, 34, 43, 45, 50, 77, 82, 88, 91, 92, 102, 107
 Північна Буковина 18
 Піски 24
 Подільська губ. 80
 Подусівка (західна частина Чернігова) 47
 Покошичі (Коропський р-н) 9, 14
 Полтава 48, 49
 Полтавщина 8, 14
 Попівка Конотопського пов. (Сумська обл.) 46, 79, 88
 Почеп Мглинського пов. (тепер – Росія) 27
 Правобережна Україна 14
 Прилуччина 8
 Проскурів (тепер – Хмельницький) 70
 Прохори (Борзнянський р-н) 53
 Путивльський пов. Курської губ. (Сумська обл.) 94

Радянська Росія 91
 Рівне 70
 Ріпки Городянського пов. (тепер райцентр) 80, 96
 Розрите Мглинського пов. (тепер – Росія) 89
 Роїще (Чернігівський р-н) 59
 Росія, Російська федерація 5, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 25, 27, 28, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 50, 51, 52, 53, 56, 58, 60, 68, 70, 71, 78, 79, 94, 96, 97, 99, 102
 Рудня Новгород-Сіверського пов. (Сумська обл.) 46
 Румунія 36

 Саратовська губ. 29
 Святськ Суразького пов. 57
 Седнів (Чернігівський р-н) 49
 Селище (Носівський р-н) 24
 Семенівка 84, 85
 Сербія 36
 Середина-Буда (Сумська обл.) 34
 Смоленська губ. 48
 Сновськ (тепер – Щорс) 42
 Сосницький пов., Сосниччина 38, 90, 95
 Сосниця 8, 53, 85
 Ставропольська губ. 80
 Стара Басань (Бобровицький р-н) 24
 Стародуб 73, 77
 Стародубський пов. (тепер – Росія) 19, 35, 39, 54, 55
 Суразький пов. 18, 22, 35, 39, 54, 57
 Сумська обл. 5
 Сядрине (Корюківський р-н) 13
 Сядричі Чернігівського пов. (тепер – Десянканка) 46, 79

 Таврія 91
 Талалаївська вол. (Ніжинський р-н) 98
 Тросщина 8
 Тур'я Городянського пов. (Щорський р-н) 79

 Україна 12, 15, 26, 27, 29, 32, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 71, 76, 73, 79, 80, 82, 83, 85, 96, 98, 102, 104
 Умань 70

 Фастівці (Бахмацький р-н) 13

 Халявин (Чернігівський р-н) 59
 Холмська губ. 94
 Хотівля (Городянський р-н) 79, 92
 Хутір Михайлівський 8

 Чемер (Козелецький р-н) 23, 45, 80
 Черкаси 70
 Чернігово-Сіверщина 4

 Шабалинівка (Коропський р-н) 53
 Шаповалівка (Борзнянський р-н) 45
 Шостка 73

Джерела та література

Опубліковані матеріали, збірки

документів

1. “В будущем этого не должно быть” (публікація В.Шкварчука) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4.
2. Всероссийское Учредительное Собрание: Первый и единственный день его занятия (5 – 6 января 1918 года). – Одеса: Тип. С.О.Розенштрауха, 1918 (Репринт. воспр. – Киев: “Абрис”, 1991).
3. Перший Український з’їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 року). – Чернігів: Тип. Чернигов. губ. земства, 1917.
4. Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996 – 1997. – Т. I, II.
5. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: видавництво імені Олени Теліги, 2003.

Архівні документи

6. Державний архів Київської області. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 10.
7. Державний архів Російської федерації. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 14.
8. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 1, 13, 14, 15, 63, 64, 66.
9. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2, 3. – Спр. 853, 2780, 2781, 2790, 2829, 2836, 2841, 2842, 2843, 2848, 2860, 2865, 2869.
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12, 254 а. – Спр. 80, 1470.
11. ДАЧО. – Ф. 813. – Оп. 2. – Спр. 8, 11, 20.
12. ДАЧО. – Ф. Р-4179. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ДАЧО. – Ф. Р-4180. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ДАЧО. – Ф. Р-4154. – Оп. 1. – Спр. 1, 5, 49.
15. ДАЧО. – Ф. Р-592. – Оп. 1. – Спр. 3, 15.

16. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 44.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1113. – Оп. 1. – Спр. 48.

Газети

18. Вестник Временного правительства. – Петроград, 1917.
19. Вісник педагогічно-професійного з’їзду. – Видання організаційного комітету педагогічно-професійного з’їзду. – К., 1917.
20. Вісті Головної комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – К., 1918.
21. Голос труда. – Издание Черниговского Совета рабочих и солдатских депутатов. – Чернигов, 1917.
22. Известия. – Издание Конотопской организации РСДРП. – Конотоп, 1917.
23. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – Городня, 1917.
24. Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – Козелець, 1917.
25. Известия Нежинского общественного комитета. – Нежин, 1917.
26. Киевская мысль. – К., 1917.
27. Остерська хвиля. – Орган Остерського повітового виконавчого комітету. – Остер, 1917.
28. Черниговская земская газета. – Издание губернского земства. – Чернигов, 1917.
29. Черниговская земская неделя. – Издание губернского земства. – Чернигов, 1915.
30. Черниговский край. – Ред. М.Л.Гофман. – Чернигов, 1917.

Мемуари

31. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині). – Нью-Йорк, ЗДА: Укр. вид. “Говерла”, 1963. – Т. 1.
32. Грушевський М. С. Спомини // Київ. – 1989. – № 8.
33. Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине:

по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев. – М. – Л.: Госиздат, 1930 (Репринт. відтвор. – К., 1990).

34. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). Частина друга // Український історичний журнал. – 1992. – № 7 – 8, 9, 12.

35. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920): В чотирьох част. – 2-е вид., Мюнхен: Укр. видавництво, 1969.

36. Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997.

37. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960.

38. Осьмачка Т. Мої товариші // Науковий збірник Української Вільної Академії Наук у США (1945 – 1950 – 1995). – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV.

39. Русова С. Мої спомини. – Львів: Видавничка кооператива “Хортиця”, 1937 (Репринт. відтвор. – К.: “Україна – ВІТА”, 1996).

40. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995.

41. Спогади про Михайла Коцюбинського. – Вид. 2-е, доп. – К.: Вид. худ. літ-ри “Дніпро”, 1989.

42. Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-й рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США (1945 – 1950 – 1995). – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV.

43. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів: “Червона калина”, 1931.

44. Чубинский М. П. Год революции (1917). (Из дневника) // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М.: Институт российской истории РАН, 1998.

Монографії, дисертації, статті

45. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР) / Інститут політ. і етнонац. дослідж. НАН України – К., 1999.

46. Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі Збори // Центральна Рада і Український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). – К., 1997. – Ч. 1.

47. Бжеський Р. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н.Бжеська. – Торонто, 1988.

48. Брезкун М. Шукав селянин правду... // Деснянська правда. – 1996. – 4 квітня.

49. Булдаков В. П. Истоки и последствия солдатского бунта: К вопросу о психологии “человека с ружьем” // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М.: Институт российской истории РАН, 1997.

50. Булдаков В. П. Октябрь и XX век: Теории и источники // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: От новых источников к новому осмыслению. – М., 1998.

51. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М.: Росспэн, 1997.

52. Верстюк В. Роль і місце Центральної ради в модерній історії України // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). – К., 1997 – Ч. 1.

53. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К.: “Заповіт”, 1997.

54. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3.

55. Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу. Вместо послесловия // Всероссийское Учредительное собрание: Первый и единственный день его занятий (5 и 6 января 1918 года). – Одесса: Тип. С.О.Розенштрауха, 1918 (Репринт. воспр. – Киев: “Абрис”, 1991).

56. Верстюк В. Ф. Февральская революция и украинское национально-освободительное движение // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997.

57. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією // Український історик. – 1980. – Ч. 1 – 4.

58. Гайда Ф. А. Механизм власти Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2.

59. Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О.Й. Триумфальное шествие Советской власти. – К.: Наукова думка, 1987.

60. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – Кн. 4 (14).

61. Герасименко Г. А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М.: Институт Российской истории РАН, 1997.

62. Горький М. Несвоевременные мысли и рассуждения о революции и культуре (1917 – 1918 гг.) – М.: МСП “Интерконтакт”, 1990.

63. Грицак Я. Українська революція. 1914 – 1923: Нові інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3 (за 1997 – 1998 рр.).

64. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Наукова думка, 1991.
65. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання”, 1991.
66. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політ. історії. – К.: Либідь, 1993.
67. Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – 1998. – № 1.
68. Демченко Т. “Я хочу бути вільним!”: Штрихи до життєпису Євгена Оनाцького // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6.
69. Дорошенко Д. De Profundis. Памяти І.Л.Шрага, Ф.П.Матушевського і А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1921. – Ч. II, III, IV.
70. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк: Булава, 1954. – Т.І. Доба Центральної Ради.
71. Ильюхов А. А. Роль солдат в революции 1917 г. или кто “делал” революцию в Смоленской губернии // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998.
72. Коломийченко Хв. На сучасні теми // Шлях. – 1917. – № 2.
73. Колоницкий Б. Й. “Демократия” как идентификация: к изучению политического сознания Февральской революции // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997.
74. Кривоший Г. Ф. Національні меншини і українська революція // Українська революція 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: Хортиця, 1998.
75. Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина. – 1993. – № 4.
76. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / Підгот. тексту і передмова М.К. Наєнко. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001.
77. Лейберов О. О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916 – 1917 роках // Література та культура Полісся: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті: Матеріали міжнародної наукової конференції (25 – 26 жовтня 2001 р.). – Ніжин, 2002. – Вип. 17.
78. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2.
79. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1920. – Прага: Пробосем, 1943. – Т. III.
80. Мірчук П. Трагічна перемога. – Торонто: Ліга Визволення України, 1954.

81. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – 2-е вид. доп. – Львів: Каменяр, 1994.
82. Нарбут Т. Р., Устиновский В. Н. Владимир Нарбут // Ново-Басманная, 19 / Вступ. стаття Г.Анджапаридзе; Сост. Н.Боголюбова. – М.: Худ. літ., 1990.
83. Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХІХ ст.: У 3 кн. / АН України. Інститут історії України. Відділ історії культури українського народу/ Авт. кол.: С.І.Білоконь та інш. – К., 1994.
84. Ненароков А. П. Русская революция 1917 – 1921 гг.: Великая или нет? // Отечественная история. – 2002. – № 3.
85. Овдiєнко П. П. Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід) // Література та культура Полісся: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті: Матеріали міжнародної наукової конференції (25 – 26 жовтня 2001 р.). – Ніжин, 2002. – Вип. 17.
86. Петлюра С. Статті / Упоряд. та авт. передмови О.Климчук. – К.: Вид. худ. літ. “Дніпро”, 1994.
87. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К.: Наук. думка, 1993.
88. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива // Анатомия революции 1917 года в России: Массы, партии, власть. / Рос. Ан. Отд-ние истории, Ин-т рос. истории и др.; Редкол.: В.Ю.Черняев (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Глаголь, 1994.
89. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни // Український історичний журнал. – 2002. – № 4.
90. Репресоване краєзнавство (20 – 30 рр.). – К.: Рідний край; Хмельницький: Ред.-вид. відділ, 1991.
91. Ростовська О. В. Національно-визвольний рух на Чернігівщині у 1900 – 1917 рр. // Література та культура Полісся: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті: Матеріали міжнародної наукової конференції (25 – 26 жовтня 2001 р.). – Ніжин, 2002. – Вип. 17.
92. Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1.
93. Сергійчук В. Стародубщина завжди горнулася до матері України // Сіверянський літопис. – 1996. – № 3.
94. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал – 1999. – № 1.

95. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 1998.
96. Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // *Летопись революции*. – 1922. – № 1.
97. Телицын В. Л. Октябрь 1917 г. и крестьянство: Поведенческий императив и хозяйственная обусловленность // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М.: Институт российской истории РАН, 1998.
98. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році. – Дис. на здобуття вченого ступ. канд. іст. наук. – К., 1971.
99. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон: Вид. “Наше слово”, 1959.
100. Чупринка Гр. Благословіння // *Шлях*. – 1917. – № 7 (вересень).
101. Шевченко В. Д. Більшовицька організація Чернігівщини у боротьбі за перемогу Радянської влади (1917 – 1918 рр.) // *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя*. – Ніжин, 1957. – Т. X. – Вип. 1.
102. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність: спомини і роздуми. – Торонто, 1971.

Довідкова література

103. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., [Б13] 1998.
104. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наук. думка, 1995.
105. Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів, 2001. – Т. 1.
106. Енциклопедія українознавства – Львів: Вид. НТШ, 1994 – 2000. – ТТ. 1 – 10.
107. Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К.: УРЕ, 1973.
108. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. – К.: УРЕ, 1983.
109. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів: Ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998.
110. Митці України: Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1992.
111. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919.
112. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990.
113. Энциклопедический словарь Гранат. – 13-е изд. – М., [Б.г.]. – Т. 17.